

Künye: Ali Asker, “Ermeni Meselesi” ve Kafkasya Gerçekleri, *Yüzüncü Yılında Ermeni Meselesi: İddialar-Yalanlar-Gerçekler* (Editör: Hakan Boz), Aygan Yayınları. İstanbul 2015 (ss. 446-509).

“Ermeni Meselesi” ve Kafkasya Gerçekleri

“Ermeni meselesi” olarak bilinen ve dünya kamuoyunun dikkat merkezine oturtulmaya çalışılan sorun, özü itibariyle Türklere karşı geliştirilmiş projeden başka bir şey değildir. Zira bu proje, Osmanlı devletinin dağılmaya doğru gidişatı sırasında büyük güçlerin bu süreç içinde aktif müdahale fırsatı sunuyordu. Bu projenin başını çeken aktörler Anadolu topraklarında bir devlet kuramayınca, bunu en azından Kafkaslarda gerçekleştirmeye başladılar. Bu arada Anadolu’daki amellerinden vazgeçmeyerek sadece ileri tarihe ertelediler. Bu ameller bağımsız Ermeni devletinin kurucu belgelerindeki hukuki normlarda yer almış bulunmaktadır. Tüm bu hususları bütüncül bir şekilde ele aldığımızda Ermenilerin ortaya attığı “Ermeni meselesi”, soykırım, Karabağ, Nahçıvan, “Batı Ermenistan” vs. onlarca iddianın bir bütünü bileşeni olduğunu bilmemiz lazım. Ermeni sorunu bir bütündür ve Türklerin başbaşa bırakıldıkları bir sorundur. Türkler açısından bu sorunun en kanlı alanını Kafkaslar oluşturuyor.

Anahtar kelimeler: “Ermeni meselesi”, Ermeni mezalimi, Karabağ, “Kanlı Seneler”, 1918 Mart soykırımı, Hocalı soykırımı

Giriş

1915 olaylarının yüzüncü yılında dünya Ermeni lobisinin, diasporanın ve değişik siyasi çevrelerin desteğini arkasına almış Ermenistan yönetimi her geçen gün “1.5 milyon Ermeninin soykırımı” yalanını dünya kamuoyunun dikkat merkezine çekerek Türkiye’yi mahkum etmeye çalışmaktadır. Büyük devletlerin Türkiye’ye karşı kullandıkları ve “Ermeni meselesi” adıyla bilinen projenin yurtdışı ve yurt içindeki destekçileri bugün iş başındadırlar. Batılı devletlerin ve onların güdümündeki sözde aydınların tarihi gerçeklere görmezden gelerek topyekûn karalama ve propaganda çabaları her geçen gün kendisini daha fazla hissettirmektedir.

Öncelikle şunu bilmek gerekir ki Osmanlı devleti sınırları içinde hiçbir zaman 1.5 milyon Ermeni yaşamadı. Birçok araştırmacının orijinal kaynaklara inerek ortaya koydukları belgeler, Ermeni nüfusunun bütün Osmanlı Devleti’nde 1.300.000’i geçmediğini ortaya koyduğu halde, hala 1,5 ila 2 milyon Ermeni’nin katledildiği iddialarını ileri sürmeye devam etmektedirler.¹ Daha önceleri sözde “Ermeni soykırımı”na ilişkin sahte veriler bu sayının çok gerisindeydi. İlerleyen dönemlerde, 1915 olayları sırasında öldürülen Ermenilerin sayısını daha fazla gösterilmiştir. İlginç olan, Ermeni yalanlarına Türkiye’deki Batı güdümlü “aydın” güruhunun yanı sıra çok sayıda sivil toplum örgütü, hatta bazı siyasi parti çevreleri bile “sahip

¹ Ahmet Akgündüz, “Ermeni Meselesine Yaklaşım Hatalarımız; Tehcir ve Soykırım Kavramları Işığında 1915 Tarihli Karamâne”, *Yeni Türkiye. Ermeni Meselesi Özel Sayısı 4*: Sayı 63, s. 2804 vd. Ermeni sorunuyla ilgili son yıllarda geliştirilmiş erişime açık bir elektronik kütüphane için bkz: <http://haypedia.com/E-Kutuphane>, (erişim tarihi: 10.08.2014).

çıkarmakta”, ülke içinde ve dışında etkin kamuoyu oluşturmaya çalışmaktadırlar. Her ne kadar yazımızın konusu dışında kalsa da Türkiye’de bu yalan girdabına kapılmış sözde aydınların neredeyse hiçbirisi tarihçi değildir. Popülizm ve slogancılığa iştiğal eden bu kesimin mensupları sıkça “arşiv belgeleri” kavramını kullansalar da kendilerinin bir arşiv belgesi bile okuyamadan televizyon kanallarında boy gösterdiklerini görebilmekteyiz. Oysa arşiv belgeleri Ermenilerin öteden beri Türk topraklarında gözü olduklarını, bunun için fırsat kollamaya yeltendiklerini, bunu yaparken sivil Türk ve Müslüman halka karşı topyekûn bir kıyım uyguladıklarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Şunu da vurgulamak gerekir ki Türk hükümetinin “Ermeni açılımı” politikası bu çevreleri daha da cesaretlenmiş, Türkiye karşıtı propaganda faaliyetlerinin önünü açmıştır.

Tarihi belgeler Ermenilerin Türklere uyguladıkları mezalimin insanlık dışı, gaddarca, akıl almaz ağır işkencelerle yapıldığını ortaya koymaktadır. 20. yüzyılın başında meydana gelen olaylarda yaşanan şiddetin aynısı Sovyetler sonrası dönemde Azerbaycan topraklarında yapılmıştır. Bugün Anadolu’da ve Kafkaslarda gün ışığına çıkmış toplu mezarlarda Türklere aittir. O döneme ilişkin kaynaklar, görgü tanıkları, hatta Osmanlının savaş halinde olduğu Rus ordusunun bazı mensupları bile Ermenilerin insanlık dışı şiddet eylemleri karşısında sessiz kalmamış, Rus yetkililerini bu konuda uyarılmışlardı.

Ermenilerin yaptıkları katliam ve mezalimi Ermeni örgütlerinin politik ve terör eylemleriyle bir arada ele almak icap eder. Olaya bütüncül yaklaşım çerçevesinde baktığımızda söz konusu eylemlerin topyekûn Türk düşmanlığı ekseninde geliştiğini görebiliriz. Bu yüzden “Ermeni meselesi”nden bahsederken Anadolu’da yapılan katliamlarla, Kafkasya’da, ayrıca Güney Azerbaycan’da yapılan katliamlar şiddet, korkutma, yıldırma, gayri insani tutum ve davranışlar bakımından bir bütünün parçaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bütünselliği sadece mekân açısından değil, zaman açısından da görebilmekteyiz. Bu anlamda Ermenilerin izledikleri politika, terör ve saldırı eylemleri, uyguladıkları mezalim bir bütün olarak ele alınmalı ve irdelenmelidir. Bu çerçevede bakılırsa aslında bir Karabağ sorunu, Hocalı soykırımını, Anadolu mezalimi vs. yoktur, bugün de devam eden genel bir Türk düşmanlığı, işgal ve etnik temizleme politikası vardır.

“Ermeni meselesini” sadece Anadolu sınırları içinde ele alarak incelemek yanlış tespit ve sonuçlara yol açabilecektir. Zira Kafkasların Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra bu coğrafya Ermeni amellerinin daha kolayca uygulandığı bir alan haline gelmiştir. Çar idaresinin ayrımcılık politikası, açık şekilde Ermenilerin tarafgirliğine soyunması Türklere bu bölgede çoğu zaman çaresiz duruma düşürmüş ve hedef haline getirmişti. Birinci Dünya Savaşından birkaç yüzyıl önce Ermeniler aslında Rusların himayesine girmek ve devlet kurma hayaline kapılmışlardı. Çar I. Petro’nun döneminin Ermenileri kollayan politikası Petro’nun halefleri döneminde de devam ettirilmiştir. Aynı çizgi Sovyet döneminde “halkların kardeşliği”ne dayalı söylem üzerine inşa edilmiş ülke politikasına rağmen devam ettirilmiştir. Bugün Kafkasların istikrarına olumsuz yönde etki yapan Ermenistan dört komşusundan üçüyle (Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan) sorunludur. Tek müttefiki olarak görülen İran’a karşı da aslında bu ülkenin askıya alınmış toprak iddiaları söz konusudur.

Kafkaslar bölgesi “Ermeni meselesi”nin incelenmesi açısından son derece önemli bir alandır ve bu bölgede yaşanan olaylar sözde “Ermeni meselesi”nin açık tezahüründen başka bir değildir. Rus devletinin himayesine girmek, komşularına karşı husumet duygularına canlılık kazandırmak, bölgedeki Türk ve Gürcü topraklarına karşı mütecaviz tutum sergilemek, Gürcü ve Türk medeni abidelerine sahiplenmek Ermenilerin Kafkaslarda sergilediği imajı karakterize eden özelliklerdir. Kendilerini bir yandan asil, yüce, kadim tarihe sahip bir topluluk gibi sunan Ermeniler diğer taraftan “ağlaşma edebiyatı” geliştirerek kendilerini “çok çile çekmiş halk” şeklinde tanımlayarak destek kazanmaktadır.

1. İran, Rusya ve Osmanlı Üçgeninde Ermeni Faaliyetleri

Tarih boyu bölge imparatorluklarının sınırları içinde dağınık şekilde yaşamış Ermeniler Türklerin idaresi altına girdikten sonra hak ve özgürlüklerini serbest şekilde kullanabilen bir topluluk haline gelmiştir. Nitekim ilk kez Fatih Sultan Mehmet döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin dini, sosyal ve kültürel faaliyetlerini kolay şekilde yürütebilmeleri için Ermeni Patrikliği kurulmuştur. İran'daki Ermeniler de yine buradaki başka bir Türk hanedanı tarafından himaye edilmiştir. 1605 yılında Safevi hanedanından I. Şah Abbas'ın fermanıyla, ülkede dağınık halde yaşayan Ermeniler için İsfahan yakınlarında Yeni Culfa şehri inşa edilmiş, sosyal ve dini haklarını serbestçe kullanabilmeleri için kilise ve manastır tesis edilmiş ve Ermenilere dış ticaretle uğraşmaları için geniş ayrıcalıklar tanınmıştır.²

Gerek Osmanlı yönetiminde gerekse Kafkaslar ve İran'da neredeyse ayrıcalıklı tebaa durumundaki Ermeniler sahip oldukları ekonomik ve sosyal olanaklarını kullanarak Avrupa'dan ve Hıristiyan dünyasından destek bulma arayışı içine girmiş, fakat herhangi bir destek alamamışlardır.³

Ruslar Kafkasları işgal girişimine başladıkları ilk tarihlerden itibaren Ermenilerle ilgilenmişlerdir. Osmanlı ve İran coğrafyasında dağınık halde yaşayan Ermenileri örgütleyerek onlardan fayda sağlamaya çalışan Çar hükümeti Osmanlı ve İran topraklarını işgal etme planı çerçevesinde "Ermeni meselesi"nin ortaya çıkmasına ivme kazandırmıştır. Rus yayılcılığının karakterim özelliklerinden birisi işgal edilecek bölgenin coğrafi, sosyal, ekonomik, etnik, kültürel vs. özelliklerini incelemek ve ilerideki askeri hareketlerin başarı şansını daha da artırmaktır. Bu anlamda Ermeniler Rus imparatorluğu için önemli bir unsur haline gelmiş bulunuyorlardı. Yaygın kanaate göre Ermenilerin Ruslar tarafından kullanılması 19. yüzyıldan itibaren başlar. O zaman dek "millet-i sadıka" olan Ermeniler kendi devletlerine bağlıdırlar. Tarih yazımı Ermenileri adeta suçsuz gösterircesine aklamak gayreti içinde bulunurken bunu dış güçlerin özellikle Rusya'nın kışkırtma faaliyetlerinin bir sonucu olarak yansıtmaktadır. Yani yabancı güçler kendi çıkarları doğrultusunda Ermenilerle Müslümanlar arsına nifak sokmuş, barış ve hoşgörü ortamında yaşayan bu iki topluluğu birbirine kırdırmışlardır. Kozmopolitçe beliren bu yaklaşım popüler üslupla sunulan basit bir değerlendirmenin ötesine geçememektedir. Oysa "Ermeni meselesi"nin ortaya çıkmasındaki etkili olan en güçlü faktör bu toplumun önde gelenlerinin Müslüman yönetiminde bulunmalarını hazmedememeleri, Hıristiyan devletin himayesine sığınma isteği içinde bulunma ve ileride devlet kurma hayaline kapılmış olmalarıdır.

Tarihi kaynaklardan görüldüğü üzere Ermenilerin bu bağlamda Ruslarla temasları çok eskiye dayanır. Bölgenin diğer iki güçlü aktörü Osmanlı ve Kızılbaş devletinin (daha sonra Kacarların) gerilemesi Rusya'nın bölgeye yönelik işgal planlarının hızlanmasına neden olmuştur. I. Petro döneminde Kızılbaş devletinin derin siyasi ve ekonomik krizi sırasında Şah Sultan Hüseyin Rusya'dan yardım almak karşılığında 1713 yılında bu devletle dostluk ve ticaret anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşmayla, aynı zamanda Ruslara bölgeyle ilgili bilgi toplamanın yolunu açıyordu.⁴ Petro döneminde Kızılbaş ülkesinden Rusya'ya gelen çok sayıda Hıristiyan kökenli tüccar mensup oldukları Gregoryen ve Ortodoks cemaatleri adına Çarı bölgeye bir sefer

² Ваган Байбуртян, *Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке*, АН Арм. ССР. Сектор востоковедения. Изд-во АН Арм. ССР, Ереван 1969, s. 21.

³ Bkz. Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa, *Tarixin qara səhifələri: deportasiya, soyqırım, qaçqınlıq*, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Milli Mənasibətlər İnstitutu, Qartal, Bakı 1998, s. 5-9.

⁴ Stepan Razin'in 1667'de Hazar kıyıları boyunca yaptığı yağma amaçlı seferlerde çok sayıda ganimetin yanı sıra bölgenin yönetici kesimine mensup kişilerini de esir almıştır. Bu kişiler daha sonra Rus yönetimi tarafından satın alınarak bölgeyle ilgili çok sayıda bilgi edinilmiştir. Bkz: İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, Ötüken, İstanbul 2009, s.468-470.

düzenlenmesi konusunda teşvik edici önerilerde bulunmuşlardı. 28 Ekim 1701 yılında Gregoryen keşişi Minas Vartapet'le birlikte İsrail Ori Bavyera Krallığının elçisi sıfatıyla I. Petro'nun kabulünde olmuş, Çarı etkileyecek hediyeler sunarak uzun konuşma ardından İran'a hareket etmek ve bu seferin kalıcı olması için Kafkaslarda bir Hıristiyan devleti oluşturmak yönünde ikna etmişlerdi.⁵ 28 Temmuz 1723'te Bakü'nün işgali sonrası Çar Petro "Ermenilerin himaye edilmesi ve onların Hazar kıyısı eyaletlerinde yerleşmesinde müsaade eden" bir belge imzaladı. Rus yönetiminin amacı dağınmış halde yaşayan Ermenileri bir araya getirmek, İran ve Türkiye'de yaşayan Gregoryen nüfusu bu bölgeye göç ettirilerek bir Hıristiyan tampon bölgesi oluşturmaktı. 10 Kasım 1724'te Gregoryen cemaati lideri Patrik İsa ile Çar Petro'nun görüşmesi sonucunda bütün Ermeni cemaatinin Gilan ve Mazandaran'da yerleştirilmesi kararlaştırıldı. Petro tarafından imzalanarak 10 Kasım 1724'te Bakü'ye General Matyuşkin ve bölük komutanı Levaşov'a gönderilen fermana göre Ermenilerin Gilan'da, Mazandaran'da, Bakü'de, Derbent'te ve diğer bölgelerde yerleştirilmesi için her türlü destek sağlanacaktı. Bu bölgelerde yaşayan İranlılar ise başka bölgelere sürülecekti. Bu girişim Kafkasya ve Anadolu'da Ermeni sorununun Rusya ve ardından Avrupa siyasetine taşınmasında ilk adımdı.⁶ Olayların sonraki gelişimi Rus yayılcılığının kesintiye uğradığını göstermektedir. Nadir Şah Avşar'ın Kafkasya'ya yaptığı seferler sonucunda Ruslar geri çekilmek zorunda kaldılar. Böylece Rusların göç politikası da askıya alınmış oldu. Fakat Petro'nun bölgeye ilişkin uygulamaları Rusya'nın ileride devam ettireceği yayılcılık politikası için olumlu bir zemin hazırlamıştı.

Ermeni meselesinin Kafkaslar ekseninde yeni bir ivme kazanması 19. yüzyılın başlarına tesadüf etmektedir. 24 Temmuz 1783'te Kartli-Kahetya krallığı ile Rusya arasında imzalanmış Georgiyevski Anlaşması gereği Kartli-Kahetya krallığı Rusya'nın himayesini kabul ediyordu. Bunun karşılığında Rusya herhangi bir askeri saldırı zamanı Kartli-Kahetya krallığının savunmasını üstlenmişti. Bu anlaşma Rusya'nın Kafkaslara doğrudan müdahalesi için bir zemin hazırlıyordu. Bölgeyi Ruslara kaptırmak istemeyen Ağa Muhammed Şah Kacar 1795'te harekete geçince II. Katerina da 1783 Georgiyevski Antlaşmasına dayanarak Rus birliklerine Kafkasya'ya girme emri verdi. 6 Kasım 1796'da II. Katerina'nın ölümüne kadar Ruslar Derbent'i ve Bakü'yü ele geçirdiler. Şunu da vurgulamak gerekir ki Derbent'in düşmesinde şehirde yaşayan Gregoryen cemaatinin ihaneti etkili olmuştur. Rus tahtına oturan I. Pavel Kafkasya politikasında değişikliğe giderek Rus askeri birliklerini geri çekti. 12 Eylül 1801 tarihinde Rus çarı I. Aleksandr Kartli-Kahetya krallığının Rusya'ya birleştirilmesi hakkındaki fermanını onayladı. Fermana göre Gürcistan topraklarında Rusya'ya bağlı Tiflis Gubernatörlüğü kuruldu. Gazah, Borçalı ve Şemşeddin sultanlıkları da bu Gubernatörlüğe dahil edilmiştir. İlerleyen dönemde Rusya'nın gerek işgal gerekse ikna politikaları sonucunda bölgede artan etkinliği Kacarların yeniden harekete geçmesine neden oldu.⁷ Böylece Rusya ve Kacarlar arasında uzun soluklu savaş dönemi başladı. 1804-1813 yıllarını kapsayan birinci savaş ve 1826-1828 yıllarını kapsayan ikinci savaşta Kaçarlar yenildiler. Savaşın sonuçları bölgedeki coğrafi ve siyasi sınırları değiştirerek demografik dengelerin bozulmasına yol açtı. Ermeni devletinin kurulmasına zemin hazırlayacak bu bozulma Kafkasya'da bugün de devam eden çatışma ve istikrarsızlığın temelini attı.

2. Demografik Dengenin Tahribi

Kafkasların Rusya tarafından işgal edilmesinin ardından bölgedeki demografik yapının değiştirmek ve Rus yönetimine sadık bir Ermeni bölgesi oluşturmak girişimleri başlatıldı. Türkmençay Anlaşması ve Edirne Anlaşması sonrası Kafkaslara, Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları bölgelere yoğun bir Ermeni göçü başlatıldı. Türkmençay Anlaşması gereği, Revan

⁵ Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa, a.g.e. s. 12,13.

⁶ İsmail Mehmetov. a.g.e., s. 472

⁷ İsmail Mehmetov. a.g.e., 478-479.

ve Nahçıvan hanlıkları dâhil Araz Nehri'nden kuzeydeki topraklar Rusya'ya katılırken, güneydeki topraklar Kaçar yönetimine geçmiştir. 20 Mart tarihinde Anlaşmayı onaylayan Rus Çarı I. Nikolay, bu onayın hemen ardından Ermeni vilayetinin oluşturulmasına dair ferman vermiştir. Fermana göre, eski Revan Hanlığı, Nahçıvan Hanlığı ve Ordubad'ı içine alan bölgede Ermeni vilayeti kurulacaktır. 21 Mart günü Ermeni vilayeti resmen kurulmuştur. Vilayetin terkibine Revan'ın 15 "mahal" ile Nahçıvan'ın 5 "mahal"i katılmıştır. Ferman gereği 7.331 Türk ve 2.369 Ermeni nüfuslu Revan şehri "Ermeni Vilayeti"ne dâhil edilmiştir.⁸ Rusya'nın politikasının temel hedefi İran ve Osmanlı devleti karşısında bir tampon bölge oluşturmak idi.⁹ Nikolay Şavrov'un yazdığına göre, sadece 1828-1830 yıllarında Güney Kafkasya'ya İran'dan 40.000 ve Osmanlı'dan 84.000 Ermeni göç ettirilmişler ve bu Ermeniler Karabağ, Revan, Borçalı ve Ahıska bölgelerindeki en verimli topraklara yerleştirilmişlerdir. 1900'lü yılların başında Güney Kafkasya'daki 1.300.000 Ermeni nüfusun ancak 300.000'i buranın yerlisydi, geri kalan 1 milyon Ermeni ise bölgeye Ruslar tarafından göç ettirilmiştir.¹⁰ Ermeniler, Kafkaslara göç ettirilirken, çok sayıda Müslüman da Çarlık yönetimine karşı oldukları için Azerbaycan'ın diğer bölgelerine ve Osmanlı'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Göçten önce Ermeni vilayetinde Müslümanların sayısı 81.749 (16.078 aile) ve Ermenilerin sayısı 25.131 (4.428 aile) iken, Ermenilerin İran'dan göç ettirilmesinden sonra sayıları 60.691'e (11.377 aile), yani %24'ten %43'e yükselmiştir. İran'dan göç ettirilen 8.249 aileden 6.949'u Ermeni eyaletinde yerleştiği halde, geriye kalan 1300 aile ise Karabağ'a ve Zengezur'a göç ettirilmiştir.¹¹ Rusya'nın Kafkaslardaki Ermeni iskânı siyasetiyle bölgenin etnik yapısı değişmeye başlamıştır. Ayrıca 1836 yılında bağımsız Alban Kilisesi'nin feshedilerek, Ermeni Grigorian Kilisesi'ne devredilmesi Azerbaycan'ın en eski halklarından olan Hristiyan Albanların Grigoryanlaşmasına ve Ermenileşmesine yol açmıştır. Alban Kilisesi'nin sahip olduğu tüm eski arşivler yağmalanmıştır ve Albanların çok az kısmı kendi kimliklerini koruyabilmişlerdir.

Demografik politikanın başka bir hedefi de bölgenin Slav ve Ortodoks nüfusla "zenginleştirilmesi" idi.

Rusya'nın iç bölgelerinden ve Ukrayna'dan göç ederek Kafkaslara yerleşen Slavlar bölgenin sosyal-etnik dokusunu önemli ölçüde etkiledi. Bu politikaların yanı sıra doğal nüfus hareketleri de demografik yapı üzerinde önemli etki yapıyordu. Bu husus özellikle Bakü'de sanayinin gelişmesi sayesinde yaşanmaktaydı. Petrol sanayisinin ve ona bağlı olarak diğer sanayi alanlarının gelişmesi, ticaretin artması, yeni fabrikaların ve iş yerlerinin açılması hem nitelikli elemanların hem de işçi nüfusun yoğun bir şekilde akımına neden olmuştur. Azerbaycan'da genel nüfus sayımına ilişkin ilk veriler 28 Ocak 1897 tarihinde yapılan Rusya İmparatorluğu genel nüfus sayımı sonucunda tespit edilmiştir. Fakat bu tarihe gelene dek bölgenin nüfus yapısında ciddi değişiklikler yaşanmış, nüfus yapısındaki dengeler neredeyse altüst edilmiştir. 1897 yılında Azerbaycan'ın 560 binlik nüfusunun büyük ekseriyeti Azerbaycan Türklerinden oluşurken, bu coğrafyada Tatlar, Talışlar, İran Kürtleri de yaşamaktaydı. Doğal olarak Çarlık Rusyası'nın demografik politikasının temelinde bölgenin daha fazla Hristiyanlaştırılması yer almıştır. 1818 yılından itibaren bölgeye önce Almanların, kısa süre sonra değişik cemaatlere mensup Rusların (Molokan, Subbotnik, Duhobor, Baptist

⁸ Bkz.: Aygün Attar, "Karabağ Sorunu ve Çözüm Arayışları", *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri I* (22-24 Ekim 2003), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s. 107-133; (erişim tarihi: 10.08.2014).

⁹ Karabağ'a ilk yerleşen Ermeniler de İran'ın Marağa şehri civarındaki köylerden getirilmiş Ermenilerdir. Bu Ermenilerin torunları, 1978'de atalarının Karabağ'a yerleşen ilk Ermeniler olmaları ve bu topraklardaki varlıklarının 150. yılı şerefine anıt dikmiş, üzerinde Ermeni alfabesi ile "Marağa - 150" sözleri yazmışlardır. Sovyetler Birliği'nin dağılması sırasında, 1991'de bu anıt Ermenilerin kendisi tarafından dağıtılmıştır.

¹⁰ Николай Шавров, *Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам*. Санкт-Петербург, 1911, s. 63-64.

¹¹ Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa, s. 15.

vs.), ardından da Yunanlıların ve Ukraynalıların göçü başlamıştır.¹² 1818 yılında Kafkasya Başkomutanlığının teşviki ve yardımıyla Yelenendorf ve Annfeld kolonileri kısa sürede Rus tebaası olmayı kabul etmişlerdir. Çar hükümeti Alman kolonilerine en iyi bölgelerde 13 bin desyatın toprak ayırarak maddi yardımda bulunmuştur. Rusların ise bölgede yoğun bir şekilde artımı 1830'larda itibaren gözlemlenmeye başlamıştır. Zira 1830'larda hizmet süresi sona ermesine rağmen geldiklere bölgelere geri dönmek istemeyen Ruslar kalıcı olarak Azerbaycan'da ikamet etmekteydiler. 1830 ve 1840'lı yıllarda ise Rus tarikatçıları Çar hükümeti tarafından Azerbaycan'ın Şamahı, Lenkeran, Yelizavetpol ve Gazah kazalarına göç ettirilmişlerdir.¹³ Rus göçleri o kadar yoğun hale gelmişti ki bölgeye sadece aileler değil, köyler halinde de gelerek yerleşiyorlardı. 1900 yılına gelindiğinde Kuzey Azerbaycan'da 41 Rus köyü vardı ve bunlardan 25'i Bakü gubernatörlüğünde, 15'i Yelizavetpol gubernatörlüğünde, 1'i ise Nahçıvan kazasında idi.¹⁴ Rusya'nın uyguladığı göç politikası, özellikle Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'a göç ettirilmesi ülke bütünlüğünün bozulmasına zemin hazırlamıştır. Bu uygulamalar sonucunda birçok bölgede Türkler kısa sürede kendilerini yabancı bir ortamda, Ermenilerin içinde buldular. Türkler ise ata topraklarından kovuluyordu.¹⁵ Nüfus dengelerinin hareketliliği bakımından Azerbaycan için en önemli bölge Bakü idi. Ruslar tarafından işgal edildiği sırada Bakü, birkaç mahalleden ibaret beş bin nüfusu olan sıradan bir şehirdi. Fakat 1880'lere gelindiğinde Bakü yüzlerle petrol kuyusunun bulunduğu büyük bir kente dönüşmüştü. Petrol faktörü Bakü'nün sadece ekonomisini değil, demografik yapısını da önemli ölçüde değiştirmiştir. 1851 yılında kentte 7431 Türk yaşıyordu. 1863'te şehir nüfusu 14.500'e, 1897'de ise 11.907 bine yükselmiştir. 1903 yılında ise Bakü nüfusu çevre kasabalarla birlikte 143.786, 1913 yılında ise 214.670'e ulaşmıştı.¹⁶ 1897-1913 yılları arası Müslümanların sayısında mutlak artış gözlemlenirken Ermeni ve Rus yerleşimcilerin iskânı da yoğun bir şekilde devam etmiştir. Söz konusu dönemde kentteki Türklerin sayısı 33.826'dan 45.962'ye, Ermeni nüfusu ise 10.033'ten 41.680'e yükselmiştir. Aynı dönemde Rus nüfusu da artarak 38.975'ten 76.288'e ulaşmıştı.¹⁷ Doğal artım ve dâhili göçler hesabına artan Türk nüfusuna karşılık Ermeni ve Ruslar yoğun göç sayesinde demografik üstünlük kazanmışlardı. 1903 yılında Bakü nüfusunun %30'unu oluşturan Türklerin oranı 1913'te %21'e düşmüştür.¹⁸ Bakü'nün yerli ahali sadece azınlıkta kalmamış, ekonomik pozisyonlarını da önemli ölçüde Ermenilere kaptırmışlardır. Rusya'nın hiçbir yerinde gelmeler yerli ahalinin ekonomik ve politik statüsünü bu kadar kırmamışlardır. 1870'lerden itibaren Ermeniler ilköğretim müfredatında ruhbanların rolünü sınırlarken eğitim sistemlerinin sekilerleşmesinde başarı sağlayabilmişlerdir.¹⁹ Çar yönetiminin Ermenilere kollayan ayrımcılık politikası Müslümanların sosyal ve ekonomik olarak gelişmesini ciddi şekilde engelliyordu. Rus tarih yazımında bahsedilen Türk ve Müslümanların "Rus uygarlığı alanına dâhil edilmesi süreci" ayrımcılığa ve şiddete dayalı bir süreçti. Bu Rus yayılcılığının tabiatından ileri gelen bir husustu İmparatorluk yönetimi bölge halklarına yönelik asimilasyon politikasının zorluklarını hissedince "yabancılaştırma" taktiğini de devreye sokmuştu. Paradoksal ve mantık dışı bir

¹² Ариф Юнусов, "Этнические и миграционные процессы в постсоветском Азербайджане", *Материалы конференции «Проблемы миграции и опыт ее регулирования в полиэтничном Кавказском регионе»*, <http://chairs.stavsu.ru/geo/Conference/c1-67.htm>, (erişim tarihi: 10.08.2013)

¹³ *Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild, Elm, Bakı 2000, s. 270–271.

¹⁴ *Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild, Elm, Bakı 2000, s. 271–272.

¹⁵ Захида Ализаде, "Национально-колониальная политика царского правительства на Центральном Кавказе", *Кавказ & глобализация. Журнал социально-политических и экономических исследований*, Том 1 (5), 2007 г., http://www.ca-c.org/c-g/2007/journal_rus/c-g-4/14.shtml (erişim tarihi: 10.08.2014).

¹⁶ Известия Бакинской городской думы, 1914, No: 5: с. 8; Naklen: Alstadt-Mirhadi A. Baku. Transformation of a Muslim Town, *The City in Late Imperial Russia* (ed. M.F.Hamm), Bloomington, Ind. 1986: p. 288-293.

Alıntı: Йорг Баберовски, *Враг есть везде: Сталинизм на Кавказе*, РОССПЭН, Москва 2010, s. 43.

¹⁷ Alstadt-Mirhadi A. s. 289. Naklen: Йорг Баберовски, s. 44.

¹⁸ *Известия Бакинской городской думы*, 1914, No: 5: с. 18; Naklen: Йорг Баберовски, s. 44.

¹⁹ Йорг Баберовски, s. 45.

konseptte sahip Rus yayılcılık stratejisi işgal ettikleri bölgelerdeki halkları Rus tebaasına almasına rağmen her zaman onları bir yabancı topluluk olarak görmeyi tercih etmiştir.”²⁰ Rus imparatorluk ideolojisine göre Slav ve Ortodoksluk bir ayrıcalıktı. Bu grubun mensupları imparatorluk tebaası içinde görece ayrıcalık ve üstünlüğe sahip topluluktur. Başka bir grup ise “yeteri kadar gelişmemiş”, “uygarlıktan uzak topluluklardı.” Türkler dâhil bu topluluklar tebaa olsalar bile sınırlı haklara sahiplerdi ve imparatorluk tebaası olmalarına rağmen “yabancı” ve “öteki” muamelesi görüyorlardı. Bu iki grup arasında kalan sömürge halklar ise Slav olmayan Hıristiyanlar idi. Bunlar Gürcü, Ermeni, Fin, Baltık halkları vs. idi. Bu grup Müslümanlara ve Türklere oranda daha fazla olanaklara ve haklara sahip idiler.²¹ Şunu da vurgulamak gerekir Ermeni ve Rusların Bakü’nün demografik yapısında sahip oldukları güç ve ağırlık ileri dönemlerde Türklerin hem millet bilincinin şekillenmesinde hem de ulusal mücadelelerinde etkili olacaktır. Müslüman Türk aydınlar uzun süre seslendirdikleri fikirlerde kısmen din mensuplarını, cehaleti eleştirilirken diğer taraftan toplumun geri kalmışlığını, eğitime, yazıp okumaya, basına kayıtsızlığını da yüksek sesle sorgulamışlardır. Rus yönetiminin nüfus politikaları, aynı zamanda sanayileşme ortamında şekillenen demografik dengeler ulusal mücadelenin zafere ulaşması önündeki en büyük engellerden birisini oluşturmuştur.²² Bu olgu ulusal devletin- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin tesisi, cumhuriyet varlığını devam ettirmesi ve yıkılması sırasında de şiddet dolu etkisiyle kalıcı yaralar açabilmiştir.

3. 1905-1906 Yılları Çatışması

1905–1907 Rus Burjuva Devriminin doğurduğu kargaşa ortamı ve merkezi otoritenin zayıflaması Ermeni örgütlerine, amellerini gerçekleştirmek için paha biçilmez bir fırsat sunuyordu. İleriye dönük planlarını gerçekleştirmek için Ermenilerin öncelikle sayısal üstünlük elde etmeleri gerekirdi. Dağınık halde yaşayan Ermeni yerleşimciler iskân birimlerini daha fazla “Ermenileştirmek” için Türkleri yurtlarından kovmak için planlı bir faaliyete giriştiler. Şiddet, terör, saldırı taktiğini kullanan Ermeniler çatışmaların kapsamını daha da genişleterek hızla sonuç elde etmeye çalışıyordu. Bu amaçla, Azerbaycan’ın değişik bölgelerinde büyük çaplı saldırılar düzenleyerek çatışma çıkarıyorlardı. Bu süreç Ermeniler ve Müslümanlar arasında daha önce yaşanan mahallî çatışmalardan çok farklı idi ve bu yüzden halk arasında “hak ettiği” isimle anılmaya başladı: Ermeni-Müslüman kavgası. Ermeni çeteleri silahlı ve örgütlü bir şekilde, muharebe taktikleri kullanarak Müslüman yerleşim birimlerine saldırıyordu. Müslümanlarla bir arada yaşadıkları iskân birimlerinde ise bir nevi cephe hattı oluşturarak, Türkleri sıkıştırarak imha etmeye çalışırken, mal-mülklerini yağmalayarak ve evlerini ateşe vererek etnik bir temizlik politikası uygulamaya kalkmışlardı. Bakü, Şuşa, Zengezur, Revan, Nahçıvan, Ordubad, Gazah ve Karabağ’da yaşanan muharebeler Ermenilerin bu saldırılara planlı ve programlı bir şekilde hazırlanmalarını ortaya koydu. Çatışmalar sırasında yüzlerce Müslüman köyü yağmalanarak ateşe verildi. Savunmasız ve silahsız Türkler çocuk, kadın ve yaşlı demeden acımasızca katledildiler. Planlı bir şekilde gelişen bu olayların amacı Türkleri tasfiye etmek, korkutma, sindirme, yıldırma ve tehdit yöntemleriyle yaşadıkları bölgeleri terk

²⁰ Ali Asker, “Nogay Toplumu: Siyasal Bölünmüşlüğün Etnik Bütünlüğü Tahribi”, *Tehlikedeki Diller*, Sayı:2, Cilt:2, Yaz 2013. <http://dergi.tehlikedekidiller.com/index.php/TDD/article/viewFile/78/44> (erişim tarihi: 10.08.2014).

²¹ Захида Ализаде. http://www.ca-c.org/c-g/2007/journal_rus/c-g-4/14.shtml (erişim tarihi: 10.08.2014).

²² Bakü’de iktidarı ele geçirmiş Bakü Sovyeti hükümetinin Bolşevik Ermeni Taşnaklardan oluşan silahlı güçler Bakü’de ve diğer bölgelerde Müslümanlara karşı topyekûn bir kıyım yapmışlardır. Üç gün devam eden katliam sonucunda öldürülen Müslümanların sayısı resmi kayıtlara göre Bakü’de 12-19 bin, resmi olmayan kayıtlara göre ise 30 bin olmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Rusya Bolşevik hükümeti tarafından işgal edilmeden önce Karabağ bölgesinde ayaklanma çıkarmışlardır.

etmeye zorlamaktı. Zira o dönemde Kafkasya’da mevcut 54 kazadan beşi dışında Ermeniler hep azınlıkta idiler.²³

1905-06 yıllarında Ermenilerin Türklere yaptıkları mezalimden, arşivlerde bulunan resmi rapor ve bilgilerin yanı sıra dönemin gazete haberlerinde de bahsedilmektedir. Maalesef günümüzde 1905-06 yıllarında yaşanan olaylarla ilgili yapılan araştırmaların yetersiz olduğunu özellikle vurgulamak gerekmektedir. Özellikle, bu olayların “Ermeni meselesi” kapsamında bütüncül bakış açısıyla ele alınıp irdelenmesi gerekmektedir.

Yaşanan olaylarla ilgili görgü tanığı mahiyetindeki iki kaynak eser özellikle vurgulamak gerekmektedir. Bunlardan birincisi Azerbaycan’ın usta kalemlerinden Mehmet Said Ordubadî’nin²⁴ (1872-1950) kaleminden çıkan ve 1905-1906 yıllarındaki Ermeni mezalimini ortaya koyan “Kanlı Seneler”²⁵, bir diğeri de Karabağlı aydınlardan Mir Möhsün Nevvab’ın²⁶ “1905-1906 Yıllarında Ermeni Müslüman Çatışması”²⁷ kitabıdır.

“Kanlı Seneler” 1911 yılında, Bakü zenginlerinden Murtaza Muhtarov’un maddi yardımıyla Hasım Bey Vezirov’un “Seda” matbaasında neşredilmiştir. Bu kitabın önemini özellikle vurgulamak gerekir. Zira eserde de belirtildiği üzere yazar, olayların meydana geldiği yerlerde bulunan muhabirlerin gönderdikleri 245 mektubu ayıklayarak olayları objektif çerçevede değerlendirmeye çalışmıştır. Bunun bir kanıtı, yazarın, Türklerin yaptıkları yanlışları, bazı bölgelerde zengin ve varlıklı Müslümanların halktan uzak, kendi halinde, vurdumduymaz tavırlarını sert bir dille eleştirmesidir. Ayrıca yazar, Ermeni-Müslüman çatışmasının her iki halka zarar verdiğini, gelecek kuşakların selameti için bu olaylardan ibret alınması gerektiğini özellikle vurgulayarak şöyle yazar: “*Amacım, Müslüman ve Ermenilerin iki yıl içinde yaptıkları yanlış ve hataları dile getirmektir... Bu çalışmamın, zahiren olayların tasvirinden ibaret olmasına rağmen her iki millete manevi fayda ve yarar sağlayacağını düşünüyorum. Ümit ediyorum ki her iki milletin kendi yanlış ve hatalarını düşünebilmesi için saygın Ermeni yazarları da bu tarafsız eseri Rusçaya veya Ermeniceye çevirerek vatan evlatlarına bir “intibah güldestesi” misali emanet bırakacaklardır. Böylece yaşadıkları dönemde karşılıklı bu tür cinayetlere meydan verecek birtakım kimseler çıkarsa, onların önünü kesmeye çalışacaklar.*” Maalesef yazar yanılmıştır. İlerleyen tarihlerde Ermeniler yayımlama planlarını daha etkin bir şekilde devreye soktular. Uluslararası çevrelerin desteğini arkasına almış Ermeniler Anadolu’daki beklentilerine erişemeyince, sözde “mücadele”, özde terör, kıyım ve mezalim eylemlerini Kafkaslara taşıdılar. Müslümanlar silahsızdı. Buna karşılık Ermeni çeteleri iyice silahlanmış ve arkalarına Rus yönetiminin desteğini almışlardı. Müslüman halk müteşekkil değildi ve organize mücadele kültürü zayıf olduğu kadar, toplumun önde gelenlerinden birçoğu olayların vahametini görme yeteneğinden yoksundu. Bu konudaki sitemini yazar, bugün Ermenistan’ın başkent olan, tarihi Revan vilayetinden bahsederken şu şekilde dile getirmektedir: “*Revan’da halkın ileri gelenleri arasında bu çekişmeler yaşandığı sırada bölgede kanlar sel olup akmakta, günahsız yere kesilen Müslüman kafaları kan çukurlarına fırlatılarak zirveden zirveye atılıyordu. Bölgede Kur’anlar yakılırken Revan’da*

²³ Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa, s. 47.

²⁴ Arap, Fars, Rus dillerini mükemmel bir şekilde bilen Mehmet Said Ordubadî, Azerbaycan edebiyatının en büyük tarihi romanlar yazarıdır ve söz konusu romanlar tozlu arşivlerde binlerce belgenin incelenmesi sonucunda kaleme alınmıştır. Dumanlı Tebriz (1933-1948), Gizli Bakü (1933-1940), Döğüşen Şehir (1938), Kılıç ve Kalem (1940-1948) romanları, Ordubadî’nin Selçuklu (Türk), Osmanlı, Azerbaycan, İran, Rusya, Orta Doğu tarihlerini ihtiva eden eserlerindedir. Yazarın ondan fazla piyesi, lirik ve kara mizah şiirleri, makaleleri, köşe yazıları, Rus edebiyatından çevirileri, operet ve librettoları, laik din anlayışıyla ilgili çok sayıda araştırmaları vb. yazılarından oluşan sekiz ciltlik seçme eserleri yayımlanmıştır.

²⁵ Mehmet Said Ordubadî, *Qanlı sənələr*, Səda mətbəəsi, Bakı 1911.

²⁶ Mir Möhsün Nevvab 1833 yılında Şuşa’da doğdu ve tüm hayatı boyunca orada yaşadı. Ressam, hattat, musikişinas alim olarak yetişmiş M.M.Nevvab ilk eğitimini din okulunda almış, Arapça ve Farsçayı ileri düzeyde benimsemiştir. Daha sonra Abbas Sarıcalı medresesinde astronomi, kimya, matematik ve diğer ilimlerin öğrenmiştir.

²⁷ Mir Möhsün Nevvab, *1905-1906-cı illərdə erməni-müsləman davası*, “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı 1993.

kendini Kur'an ehli olarak görenler fırkacılık yapıyorlardı.” Ermeniler bu çatışmalarda her türlü hayrı insani tutum ve davranışları kendileri açısından mubah görüyordu. Dahası, Müslümanların yaşadıkları toprakları terk etmeleri için böyle davranılması gerektiğini düşünüyorlardı. Buna karşılık Müslümanlar muharebelerde gelenek ve inançlarının gereğini yapmaya gayret ediyorlardı. Bu husus, bahsi geçen kitapta Karabağ'ın Hırmancık köyünde Müslüman savunma birliklerinin komutanın konuşmasından da görülmektedir: “Evlatlarım! Ben, her halükârda Ermenilerle Müslümanlar arasındaki düşmanlığın bu seviyeye ulaşmış olmasından üzüntü duyuyorum. Fakat esef duymanın şu anda ne bize ne de Ermenilere bir faydası var. Zira şu an biz onlarla karşı karşıya gelmiş ve savaşmak zorunda kalmış bulunuyoruz... Bizim şeriatta savunma, meşru müdafaa meselesi vaciptir. Bu yüzden kalplerinizde zerrece korku bulunmasın. Millet ve vatan uğruna fedakârlık yaparken korku ve ürkü büyük kabahattir ve reva görülmeyen hareketlerdendir... Önümüzdeki Hırmancık savaşını diğer muharebelere benzetmeyiniz. Hareketsiz durarak düşmana sırtınızı dönmeyiniz. Düşman hançerini sırtından yiyen askere yazıklar olsun! Muharebede vicdanınızı kaybederek silah kullanamayan çocuklara ve yaşlılara karşı merhametli olunuz! Ermenilerin çocuklarına ve kadınlarına hakaretle el uzatarak hiçbir zaman eziyet etmeyiniz! Aksi takdirde keramet sahibi sevgili Peygamberimizin karşısında mahcup oluruz.”

Ordubadi tarafından dikkat çekilen hususlardan biri de Müslümanların, Ermeni amelleri konusundaki bilgisizliği ve güncel olaylardan habersiz olmalarıdır. Müslümanlar Çar memurlarının Kafkasya'da izledikleri çifte standardı ve Ermenilerin bu durumdan faydalanmak istediklerini yeteri kadar anlayamamışlardı. “*Ermenilerin Kafkasya'nın tümünü işgal edecek kadar askeri yoktu. Ermeniler sadece hile ve siyaset kullanarak bir avuç gönüllü askerle Müslümanların gücünü ezmek istiyorlardı. Şöyle ki Bakü'de barış ilan ederek Müslümanları yatıştırarak Şuşa'da savaşa başlamışlardı. Şuşa'da barış akdederek Gence bölgesinde diğer yerleri yakıp yıkmaya girişmişlerdi. Müslümanlar önce bu siyaseti göremediler. Sonradan gözlerini açtiklarında Ermeniler Türkiye ve İran'dan getirdikleri askerler sayesinde Müslümanları ezmeye başladılar.”*

1906 yılı 20 Şubat tarihinde Tiflis'te Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Daşkov'un himayesinde Ermeni-Müslüman barış görüşmeleri başlatıldı. Hükümet tarafından Vorontsov-Daşkov, yardımcıları, Tiflis, Revan, Gence valileri toplantıya katılmışlardı. Müslümanları A. Ağayev (Ahmet Bey Ağaoğlu), A. Topçubaşov, İ.Hacıyev, Doktor K.Karabeyov, A. Hasmammedov, A. Ziyadhanov vd., Ermeniler taraftan ise “Mşak” gazetesi editörü Kalantar, Arşimandrit Muratyan, Doktor Stepanov, Hatisov, Muşekyants, Arutyunov, Arakelyan, Tagiyanusov, Ter-Avanesov vd. temsil ediyordu. Müslüman grubunun en aktif üyesi Ağayev idi. Ağayev 20-28 Şubat arası devam eden tüm oturumlarda grubun sözcüsü olmuş, Ermenilerin iftira ve iddialarına gereken cevabı vererek onları ifşa etmiştir. Genel Vali vekili General Malamanın başkanlığındaki altıncı oturumda Ahmet Bey Kafkasya'da Ermenilerin Müslümanlara karşı başlattıkları mezalim ve terör olaylarının çığ gibi büyüdüğünü, böyle bir durumda Çar yönetiminin olaylara seyirci kaldığını, bazen de tahrik edici rol üstlendiğini söylemişti. Ermenilerin yaptıkları terör karşısında Çar memurlarının suskunluğu, dahası onlarla iş birliği yaptığını eleştiren Ağayev'in oturumda söyledikleri günümüz şartları bağlamında da çok manidardır: “*Biz terör meselelerini gündeme getirdikçe sadece barış ve istikrarın olmasını istedik çünkü Müslüman halkı Kafkasya'da terörün devam ettiği sürece barışın olmayacağı inancındadır... Eğer bu yöneticiler, devletin görevlendirdiği yetkililer terörden korkarlarsa, onların halkın dertlerine çare olması mümkün müdür? ... birkaç gün önce cenap Hatisov kendi belagatli ve fesahatli nutkunda Taşnaksütyun Partisinin, Rusya yöneticilerinin, generallerinin, hatta Rusya devletinin Kafkasya temsilcisi [Vorontsov-Daşkov] cenaplarının düşüncelerine hizmet ettiğini ve kurulduğu 15 yıldan bu yana orduya, hazineye, hatta askere sahip olduğunu dile getirmişti. Biz Müslüman temsilciler bunu duyunca şaşkınlık ve hayret içerisinde kaldık. Mademki bu silahlı parti 15 yıldır faaliyet gösteriyor ve hükümet yetkilileri bundan haberdar*

oldukları halde, onu kapatmak yerine onunla iş birliği yapıyor, ister hükümetin, isterse de Ermenilerin bu partiyi ortadan kaldırılmalarını beklememiz faydasız olur. Biz kendi başımızın çaresine kendimiz bakmalıyız. Demek ki bizim de mükemmel ve müselleh (silahlanmış) partilerimizin, “Taşnaksutyunlarımızın” olması gerekiyor. Hükümet bir tarafın bu gibi faaliyetine tahammül ediyor hatta destek oluyorsa, dengeyi sağlamak adına diğer tarafa da aynı şekilde davranmak zorundadır.”

Ermenilerin bu toplantıya katılımlarında samimi olmadıkları oturumlardaki konuşmalarında belliydi. Zaten barış görüşmelerinden sonraki dönemde de amellerine devam ederek Müslümanlara karşı saldırılara devam ettiler. Müslümanlar tarafından Bakü’de ve Şuşa’daki ikinci yenilgilerinden sonra Ermeniler 1906 yılının yazında Karabağ’dan Zengezur’a yol açmak için için Revan, Abaran, Aleksandropol, Şöreyel Ermenilerine telgraf çekerek asker toplamışlardı. Sadece 1906 yılı ağustos ayında Ermeniler Zengezur kazasında Halaç, Karhana, Katar, İncevar, Daşnov, Çöllü, Yemezli, Saldaşlı, Mollalar, Batuman, Okçu-Şabadın, Atkız, Pürdavud, Zurul, Guman, İyilli-Senalı, Minenevur, Fercan, Kalaboynu, Bucağık vd. köyle yerle bir etmiş, ahaliyi öldürmüş veya mülteci durumuna düşürmüşlerdi. 1905-1906 yıllarında Revan ve Gence guberniyalarında 200’den fazla Müslüman iskân birimi mahvedilmişti.²⁸

Maalesef 1905-06 yılları yaşanan olaylar Ermeniler tarafından yapılan mezalimin sonuncusu olmadı. Birinci Dünya Savaşının başlamasını fırsat bilen Ermeniler Anadolu’da ve Kafkaslarda Türklere karşı insanlık cinayetleri işlediler. Amaç, Türkiye’nin doğu illerini ve Kafkasya’nın bir bölümünü içine alacak Ermeni devleti oluşturmak idi. Ermenilerin bu hevesleri onların, Osmanlı karşıtı devletlerin elinde bir araç olarak kullanmalarına müsaade ediyordu. 1915 yılında Anadolu’da yaşanan olaylar sonrası Ermeniler bir öç alma ve yarım kalmış projelerini tamamlama psikolojisi içinde güçlerini Kafkasya’da odakladılar.

4. 1918 Mart Soykırımı

1917 yılında Rusya’da Şubat Devrimi’nin gerçekleşmesiyle Güney Kafkasya’da yeni bir siyasi durum meydana gelmişti. Bölgenin yönetimi konusundaki girişimler 10 Ocak 1918 tarihinde Mâverâ-yı Kafkas Seymi’nin (Parlamento) kurulmasıyla sonuçlanmıştı. 9 Nisan’da Seym, Mâverâ-yı Kafkas’ı bağımsız, demokratik ve federatif bir cumhuriyet olarak ilan etmiş ve ilk hükümeti oluşturmuştur. Fakat yeni yönetim bölgedeki istikrarı sağlamada başarısız kalmıştır. 1917 yılı sonu ile 1918 yılı başlarında Bakü’de Ermeni ve Bolşevikler Azerbaycan’ın milli güçlerine karşı bir araya gelmişlerdir. 1917 yılı aralık ayında Lenin tarafından Kafkasların olağanüstü komiseri görevine atanan Stepan Şaumyan’ın, Korganov’un yönetimindeki Askeri Devrim Komitesi’yle birlikte Bakü’ye gelmesi, durumu daha da gerginleştirmiştir. Kafkasya cephesinden dönen Ermeniler Bakü’de toplanırken, Taşnak silahlı birlikleri de Bolşeviklerin emrindeydi. Bu birliklerin elinde yeteri kadar silah ve mühimmat bulunuyordu. İdeolojik bakışları bu kadar farklı olan Taşnak ve Bolşevik birliklerini bir araya getiren tek neden Türk düşmanlığıydı. Her ne kadar Mart olaylarının meydana gelmesi Bolşevik ve Ermenilerin Müslüman kolordusu mensuplarına karşı provokasyonu ile ilişkilendirilse de gerçek neden Türklerin iradesini kırmak, güçlerini tasfiye etmek, ülke topraklarını parçalayarak bağımsızlığa giden yolu kapatmaktı. Mart ayının 31’inde Bakü Sovyeti’nin Ermeni ve Bolşevik birlikleri Müslümanları katletmeye başlamışlardır. Müslümanlara karşı katliamlar Bakü ile sınırlı kalmayıp, Azerbaycan’ın diğer bölgelerini de yayıldı.

Mart olaylarında ölenlerin tam sayısı sının belirlenmesi zorlaştıran nedenler vardır. Olayların yaşandığı ilk 3-4 gün zarfında Bolşevik-Taşnak çetelerince Müslümanlara ölen yakınlarını defnetme izni verilmemişti. Cesetlerin sayısının çok olduğu için onları kentten

²⁸ Vaqif Arzumanlı, Nazim Mustafa, s. 45-42.

sokak, avlu ve evlerinden toplamak birkaç gün sürmüştür. Müslümanların cesetleri hem olayların gerçekleştiği günlerde hem de daha sonraki günlerde Ermeniler tarafından yakılmış olan evlere, kuyulara ve denize atılmıştı.²⁹ Mart katliamından sonra şehirdeki durumu tasvir eden Menşevik gazetesi “Наш голос” (Bizim ses) şöyle yazıyordu; “Her yerde cesetler, acayip hale salınmış, yakılmış cesetler, bazı yerlerde toplu, bazı yerlerde tek tek cesetler, erkek, kadın ve çocuk cesetleri. Taze Pir camisinin hakarete uğratılması geniş kitlelerin kalbini ağrıttıyor, cesetler onları daha çok heyecanlandırıyor. Nefret ve hakaret zehrinin nasıl derinliğe işlediği hissedilir. Bu düşmanlığı aradan kaldırmak, bu nefretin gazaplı intikam hissine çevrilmesinin karşısını almak için çok iş görmek lazım gelecektir.”³⁰ İşte bu gibi nedenlerden dolayı Mart olayları sırasında ölenlerin sayısı ile ilgili birbirinden keskin biçimde farklı olan çeşitli rakamlar sunulmaktadır. 28 Mayıs 1918’de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra Ermenilerin yaptıkları katliamları araştırmak amacıyla Temmuz 1918 yılının ortalarında Olağanüstü Soruşturma Komisyonu oluşturulmuştur. Komisyon üyelerinde genelleştirilmiş raporuna göre, sadece Türk-Müslüman nüfustan öldürülenlerin sayısının yaklaşık 11 bin kişi olduğu tespit edilmiştir. Bir süre sonra ise daha net bir rakam: 12 bin kişi olduğu belirtilmiştir.³¹

Olağanüstü Soruşturma Komisyonu üyelerinden A. Y. Kluge, “Bakü Şehrinin Müslüman Ahalisine Karşı İşlenmiş Şiddete Dair” raporunda şöyle yazar: “İyi silahlanmış ve eğitilmiş Ermeniler çok sayıda makineli tüfeklerle saldırmaktaydı. Ermeniler Müslümanların evlerini basıyor, insanları öldürür, kılıçla ve hançerle doğruyor ve süngülerle deliyor, çocukları yanan evin alevleri içine atıyor, üç dört günlük çocukları süngülerin ucuna geçirerek oynatır, öldürülen kadınların süt emen bebeklerine acımıyor, herkesi öldürüyorlardı.”³² Tarihî belgeler, toplu kıyımlara her kesimden Ermenilerin iştirakini ortaya koymaktadır. Komisyon raporunda yine şöyle denmektedir: “Ermeni ahalinin tüm sınıflarını temsil edenler bu ‘savaşa’ katılmayı kendilerine görev addetmişti. Burada petrolcü iş adamları, mühendisler, hekimler... Kısacası Ermeni nüfusun tüm tabakaları bu ‘yurttaşlık görevini’ ifa etmekteydi.”³³

Bakü’nün dışında, Şamahı, Guba, Revan, Zengezur, Karabağ, Nahçıvan ve Kars’ta büyük vahşetler yaşanmıştır.³⁴ En korkunç olayların yaşandığı bölgelerden biri Şamahı idi. Ermeniler Şamahı’yi yakıp yıkmış, ahaliyi acımasızca katletmiş ve türlü işkencelerle hayatlarına son vermişlerdi. Şamahı’da öldürülenlerin sayısına ilişkin değişik bilgiler yer almaktadır. Araştırmalara göre Şamahı’nın 53 köyünde Ermeniler 4190 erkek, 2560 kadın ve 1277 çocuk olmak kaydıyla 8027 Müslümanı öldürmüşlerdir.³⁵

Müslümanlara karşı uygulanan en büyük mezalimden birisi de Guba’da yaşanmıştır. 2 Mayıs tarihinde Ermeniler 150 Müslüman’ı kurşuna dizerek cesetleri caminin yakınında bir çöplükte toplamışlardır. Ermeniler, 8–9 yaşlarında Müslüman çocuklarından 12’sinin, 16–17 yaşlarında gençlerden de 16’sının kafasını keserek cesetlerini Kudyalçay nehrine atmış, kafalarını ise Ermeni kilisesinde çuvallara doldurmuşlardır. Kudyalçay nehrinin yukarı sahilinde 12 darağacı kurulmuş ve gün içinde yüzlerce Müslüman idam edilmiştir. Ermeni

²⁹ Solmaz Rüstemova Tohidı, “Bakü’de ‘1918 Mart Soykırımı’ - Ermenilerin Azerbaycanlılara Karşı Toprak İddialarının Yeni Bir Boyutu”, *Yeni Türkiye*, 2014, Sayı: 62, s. 2522 vd.

³⁰ Ebulfez Amanoğlu, Bakü’de (Mart 1918) Ermenilerin Türettikleri Soykırım ve Edebiyattaki Yansımaları”, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-60/bakude-mart-1918-ermenilerin-turettikleri-soykirim-ve-edebiyattaki-yansimlari>, (erişim tarihi: 10.08.2014).

³¹ Solmaz Rüstemova Tohidı, “Bakü’de ‘1918 Mart Soykırımı’ - Ermenilerin...”

³² Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Siyasi Partiler ve Sivil Hareketler Arşivi, f.277, Liste 2, Dosya 16, Varak 20. Naklen: Anar İsgendərov, “Erməni-daşnak birləşmələrinin türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımları”, *Azərbaycan müəllimi*, 30 Mart 2012- №12.

³³ Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, f.100, Liste 2, Dosya 791, Varak. 791; Naklen: Anar İsgendərov, ““Erməni-daşnak birləşmələrinin...”

³⁴ Vaqif Arzumanlı, Vəli Həbibov, Kamil Muxtarov, *1918-ci il qırğınları*, Öyrətmən, Bakı 1995.

³⁵ Şamahı faciəsi konusunda bkz. Anar İsgendərov, “Erməni-daşnak birləşmələrinin...”, Məhərrəm Zülfüqarlı, *Şamaxı soyqırımı*. AVCIYA. Bakı 2011. Seyfəddin Qəniyev, *1918-ci il Şamaxı soyqırımı*, Nurlan mətbəəsi, Bakı, 2003.

birlikleri tarafından şehirde 259 ev yakılmış, dahası 1.800 çocuk, 2.000 ihtiyar öldürülmüştür. Nisan ve mayıs aylarında Guba Kazası'nda 36.782, Siyezen ve Deveçi daire ve nahiyelerinde 5.000'den fazla Müslüman değişik işkencelerle öldürülmüş, 122 köy tamamen dağıtılmış, evleri ateşe verilen 380 aile yakılarak katledilmiştir.³⁶

Ermenilerin yaptıkları kıyım ve yağmalar Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde de yaşanmıştı. Cavanşir'de 28 köy, Cebrayıl'da 17 köy tamamen yakılmış, ahalisi öldürülmüştür. Nisan ayının 29'unda Gümrü yakınlarında ekseriyeti kadınlar, çocuk ve yaşlılardan ibaret 3000 Türk mülteci pusuya düşürülerek öldürülmüştür. Ermeniler Nahçıvan'da birkaç köyü, Zengezur'da 115 köyü yakıp yıkmış, 3.257 erkek, 2.276 kadın ve 2.196 çocuğu katletmişlerdir. Zengezur genelinde öldürülenlerin toplam sayısı 10.068 olup, 50000 kişi mülteci durumuna düşürülmüştür. Revan'ın 199 köyünde yaşayan 135.000 Müslüman öldürülmüştür. 1918-1920'li yıllarda Karabağ'ın dağlık bölgesinde 150 köy, ahalisi ile birlikte imha edilmiştir.³⁷

1918 soykırımı bir milletin fiziksel olarak tasfiyesine yönelik cinayet olmanın yanı sıra Ermenilerin büyük planının bir halkasını oluşturuyordu. Bu planın amacı Kafkasya'da Azerbaycan topraklarını parçalamak, yeni inşa edilen bir ulusun varlığını yok etmektir. Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin kurulmasıyla Ermeniler bu planı gerçekleştiremediler. Fakat yine tarihi Türk toprakları üzerinde, Revan'da kendilerine bir devlet kurdular, bununla da yetinmeyerek kısa süre sonra Azerbaycan'la aralarındaki "tartışmalı" bölge olarak bilen Zengezur'u Ermenistan'a katarak Nahçıvan'ı ülkenin anakarasından ayırdılar.

5. Sovyet Dönemi "Ermeni Meselesi"

27 Nisan 1920 tarihinde bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti, Rus Kızıl Ordusu tarafından yıkılmıştır. İşgalden kısa süre sonra, 1922'de Sovyet hükümeti Azerbaycan topraklarının 20 bin km²'sini Ermenistan'a kattı. Bununla yetinmeyen Ermenistan Sovyet yönetimi, Karabağ'ın Ermenistan'a dahil edilmesi için girişimlere başlamıştır. Ermeniler Karabağ'a dair iddialarını Moskova yönetimine sunarken, Rusya Komünist Bolşevik Partisi (RK(B)P) Kafkas Bürosunda (Kafkas cumhuriyetlerindeki komünist partilerinden oluşuyordu ve yedi üyesinden sadece bir tanesi Azerbaycanlıydı) da dile getirdiler. Bu gelişmeler üzerine, önce 27 Haziran 1921'de Azerbaycan Komünist Partisi Merkezî Komitesi konuyu görüşerek Karabağ'ın Azerbaycan'dan koparılacağı kararını almıştır. 4 Temmuz 1921'de toplanan RK(B)P Kafkas Bürosu ise Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi gerektiği konusunda görüş bildirmiştir. Fakat Azerbaycan bu konuda ısrarlıydı. 5 Temmuz'da, RK(B)P Merkezî Komitesi temsilcilerinin de katılımıyla Kafkas Bürosu yeniden toplanmıştır. Tekrar değerlendirmeler yapıldıktan sonra, Orconikidze ve Nazaretyan'ın önerisiyle "Müslümanlar ve Ermeniler arasında milli barışın gerekliliği, Yukarı ve Aşağı Karabağ'ın iktisadi alakasının zaruriliği, onun Azerbaycan'la olan daimi bağlantısı gibi hususlardan hareketle Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içinde kalmasına, bölge dahilinde bulunan Şuşa şehrinin idari merkez olmak üzere bölgeye geniş bir özerklik verilmesine" ilişkin karar almıştır.³⁸ Bundan sonra da devam eden tartışmalar sonucunda nihayet 7 Temmuz 1923'te Azerbaycan sınırları içinde idari merkezi Hankenti olan Dağlık Karabağ Özerk Eyaleti oluşturuldu. Karabağ'ı Ermenistan'a bağlama çabaları başarısızlıkla sonuçlansa da Ermenistan zaman zaman Azerbaycan'dan küçük parçalar halinde toprak koparabilmiştir. 1929 yılında Güney Kafkasya Merkezî Yürütme Komitesi'nin kararıyla

³⁶ Azad Nəbiyev, Quba soyqırımı, yaxud ruhların kəsilməyən fəryadı, *Azərbaycan*, 23.04.2005.

³⁷ Anar İsgəndərov, "Erməni-daşnak birləşmələrinin..."

³⁸ Cemalettin Taşkıran, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Genelkurmay Yayınevi, Ankara, 1995, ss. 136-137; Araz Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu, *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel Sayısı, Cilt: 7, Sayı: 1, 2001, s. 398.

Azerbaycan'ın 657 km² arazisi – Nahçıvan gazası Şerur ilçesinin Kurtkulak ve Horadiz köyleri, Şahbuz ilçesinin Ogbin, Ağhaç, Almalı, İtkıran, Sultanbey köyleri, Ordubad gazası Gorçevan köyü ve Kilid köyünün bir kısmı Ermenistan'a verilmiştir. Yine 1930 yılında Aldere, Lehvaz, Astazur, Nüvedi köyleri Ermenistan'a verilerek Mehri ilçesi oluşturulmuştur. 1945 yılında Ermenistan yönetimi, Karabağ'ı Azerbaycan'dan ayırarak Ermenistan'a katmak talebini içeren bir mektupla yeniden Stalin'e müracaatta bulunmuştur. Mektubu alan Stalin konuyu, incelemek için Komünist (Bolşevik) Partisi Sekreteri Malenkov'a göndermiştir. Malenkov konuyu araştırmak amacıyla söz konusu mektubu dönemin Azerbaycan yönetiminin başında duran Mir Cafer Bağirov'a göndermiştir. Bağirov yazdığı cevap mektubunda Şuşa hariç Karabağ'ın Ermenistan'a verebileceklerini, fakat bunun karşılığında Ermenistan'ın üç ilçesini istediklerini yazmıştır. Bundan sonra Ermeniler Karabağ konusunu askıya almışlardır.³⁹

1943 Tahran Konferansı'nda Sovyet-İran ilişkileri müzakere edilirken Ermeniler, SSCB Dışişleri Bakanı Molotov'dan İran'da yaşayan Ermenilerin, Ermenistan'a göç ettirilmesine müsaade etmelerini istemiştir. Molotov, bu konuyu Stalin'le görüştüktan sonra İran Ermenilerinin göç ettirilmesine müsaade edilmiştir. 20 1946 yılında Ermenistan'a Suriye, Yunanistan, İran, Bulgaristan ve Romanya'dan 59.900, 1947 yılında ise Filistin, Suriye, Fransa, ABD, Yunanistan, Mısır, Irak ve Lübnan'da 35.400 Ermeni göç etmiştir. Ermenistan yönetimi yeni yerleşimciler için arazi sorunu olduğunu bahane ederek Moskova tarafından Ermenistan'daki Azerbaycan Türklerinin Azerbaycan'a göç ettirilmesini öngören bir kararın alınmasını sağlayabilmiştir. SSCB Bakanlar Kurulunun 23 Aralık 1947 tarihli 4083 sayılı "Kolhozcuların ve diğer Azerbaycanlı Ahalinin Ermenistan SSC'den Azerbaycan SSC'nin Kura-Aras Ovasına Göç Ettirilmesine Dair" kararı gereği, 1948-1950'li yıllarda Ermenistan'ın dağlık bölgelerinde yaşayan 100.000 Türk "kendi rızalarıyla" Azerbaycan'ın Kura-Aras ovasına göç ettirilecekti. Fakat bu göç, ahalinin rızasıyla değil, zorunlu bir göç veya sürgündü. Nitekim bu kararın uygulandığı Vedi, Göyçe, Basarkeçer'de binyıllar boyu yaşamış Türk nüfusun söz konusu karara münasebeti tamamen farklı olmuştur. Ermenistan SSC İçişleri Bakanlığı'nın 3 Mayıs 1948'de hazırladığı, göç ettirilecek ahalinin tutumunu yansıtan ve Bakan Grigoryan tarafından imzalanmış 11 sayfalık raporda yazılanlar gerçek durumu gözler önüne sermektedir. Raporda şöyle denilmekteydi: "Tarafımızdan Azerbaycanlılar arasında konuşulanlar, onların yeni iskân yerine gitmek istemedikleri, bazıları yakınlarının mezarları başında ağladıklarına dair birçok olay tespit edilmiştir. Azerbaycanlılar yakınlarının mezarı başında durarak göçürülmemeleri için dua ediyorlar." Azerbaycanlıların Ermenistan'dan göç ettirilmesi yurtdışında yaşayan Ermenilerin geri dönüşü ile ilişkilendirildiği için Politbüro, "Dış Ermenilerin Ermenistan SSC'ye Geri Dönüşüne Dair" kararın uygulanması konusunu 7 Ağustos 1948'de yeniden gündeme getirdi. Ermeni cemaatlerin geniş şekilde temsil edildiği Fransa'dan gelen Ermenilerin sayısı 2000'den, Suriye ve Lübnan'dan gelenlerin sayısı 3500'den, ABD'den gelenlerin sayısı 750'den fazla değildir. Böylece o dönem için geri dönüş politikası tam bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁴⁰ Yurtdışından gelen Ermeniler, sınır dışı edilmiş Türk köylerinde kalmak istemezken, genelde büyük iskân birimlerinde yaşamayı tercih ediyorlardı. Bu yüzden Azerbaycan Türklerinin yaşadığı çok sayıda köy kimsesizliğe terk edildi. Nitekim Ermenistan KP MK'nın 1975 Ocak tarihli toplantısında 476 köyün boş kaldığı vurgulanmıştır. Bu ise söz konusu köylerin harabeye dönmesi demektir. Ermenistan yönetimi, Azerbaycan Türklerinin yaşamasındansa, köylerin harabeye dönmesini tercih etmiştir.⁴¹

³⁹ Эльдар Исмаилов, Карабахский узел: в ретроспективной перспективной призме, *Карабах вчера, сегодня и завтра*, Часть 1, Материалы научно-практических конференций по теме "Карабах вчера, сегодня и завтра". Баку, 2009. <http://karabakli-doc.azerall.info/ru/articles/artcl15-46.php> (erişim tarihi: 10.08.2014).

⁴⁰ Вкз: Джамил Гасанлы, *СССР- Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939–1953)*, Центр Пропаганды, Москва 2008, s.495.

⁴¹ Nazim Mustafa, "1948–1953-cü illər deportasiyasının bəzi məqamları", *Xalq qəzeti*, 7 Ocak.2009.

Stalin'in ölümünden sonra birçok halk beraatlarını aldıkları zaman Ermenistan'dan çıkarılmış Azerbaycan Türkleri de haklarının iadesini istemişlerdir. Hatta 1954 yılında 1.154 hane Ermenistan'a geri dönmüştür. Ermenistan yönetimi geri dönüşün yoğunlaşacağından endişe ediyordu. Bu yüzden 1954 yılında Moskova nezdinden girişimlerde bulunarak geri dönüşünü engelledi. Öte yandan, Ermenistan yönetimi Azerbaycanlılara karşı psikolojik baskı yapmak amacıyla Ermenistan'da Azerbaycan Türkçesinde eğitim veren pedagoji okulunu 200 öğrencisiyle birlikte Azerbaycan'ın Hanlar ilçesine göç ettirdi. Uzun müddet faaliyet göstermiş Revan Pedagojik Enstitüsü'nün Azerbaycan Bölümü ise Bakü'ye nakledilerek Azerbaycan Pedagojik Enstitüsü'ne katıldı.⁴² Barış dönemi olarak bilinen Sovyetler Birliği döneminde bile Ermenilerin zamanın ruhuna uygun hareket ederek sonuçta öteden beri uyguladıkları planlarına bir miktar da olsun katkı sağlamışlardır.

6. Sovyetler Birliği'nin Dağılma Süreci ve Ermenistan-Azerbaycan Savaşı'nın Başlaması

1985 yılında Sovyetler Birliği'nde Mihail Gorbaçov'un başlattığı "perestroyka" politikası Ermenileri yeniden cesaretlendirdi. Gorbaçov'un çevresi- siyasi, ekonomi danışmanları, milli meseleler uzmanı- G. Şahnazarov, E. Bağramov, A. Aganbekyan, S. Sitaryan ve çok sayıda Ermeni veya Ermeni yanlısı bürokratlardan ibaret idi. 1987 yılında Gorbaçov'un ekonomi danışmanı Aganbekyan, Fransa'nın L'Humanite gazetesine verdiği demeçte Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi gerektiğini söylemiştir. Ermeni lobisi organize bir şekilde radyo ve basında Azerbaycan'la ilgili kötü bir imaj oluşturmaktaydılar. Ermenistan-Azerbaycan münakaşası meydana geldiği zaman Azerbaycan tarafı tam bir "enformasyon kuşatması"nda kalmış ve sesini duyurmak istedikleri merkezi yayın ve basın organları böyle bir şeye müsaade etmemiştir.⁴³ Ermeniler bir taraftan Azerbaycan'a karşı, Moskova'da çıkan basın ve yayın organlarında karalama kampanyasını sürdürürken, diğer taraftan Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türklerini de kovmaya başlamışlardır. Bu olaylar sonucunda birçok masum insan öldürülmüştür. 1989 yılının sonlarına gelindiğinde Ermenistan'da tek bir Türk kalmamıştır. Ermenilerin, Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'dan kopararak Ermenistan'a katma çabaları Azerbaycan toplumunda büyük bir tepki uyandırmıştır. Bölgede tırmanan huzursuzluğu yatıştırmak amacıyla 12 Ocak 1989 tarihinde Moskova, Karabağ'ın yönetimi için "özel bir komite" kurmuştur. Özel komite, Ermeni yanlısı bir siyaset yürütmüş ve aslında Karabağ'ın Azerbaycan'dan koparılmasında yeni bir hamle olmuştur. 1 Aralık 1989 tarihinde Ermenistan Parlamentosunun Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlamak üzere karar alması, Azerbaycan'daki siyasi gerilimi had safhaya çıkarmıştır. 6 Aralık'ta Azerbaycan Parlamentosunun karşı karar alarak Ermenistan'ın kararını geçersiz ve yasadışı sayması, gerginliği dindirememiştir. 9 Ocak 1990 tarihinde Ermenistan Parlamentosunun, bütçesini onaylarken, ekonomik plan kapsamına Karabağ'ı da dahil etmesi gerginliği daha da artırmıştır. Azerbaycan'da hem Moskova yönetimine hem de Azerbaycan yönetimine karşı protesto gösterileri artmıştır. Ermenilerin saldırıları ise her geçen gün devam etmiştir. 1989 yılında

⁴² Cəmil Həsənlı, *Azərbaycanda milli məsələ: siyasi rəhbərlik və ziyalılar (1954–1959)*, Adiloğlu Nəşriyyatı, Bakı, 2008, s. 107.

⁴³ Тамилла Мусаева, "Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле", <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/istoch/is013-1.php> (erişim tarihi: 10.08.2014).

bizzat Ermeniler tarafından organize edilmiş Azerbaycan'ın Sumgayıt kentinde meydana olaylarda bazı Ermeni vatandaşlar öldürülmüştür. 12 Ocakta Ermenilerin Karabağ'daki iki Türk yerleşim birimine saldırımları sonucu 12 kişi ölmüş, 22 kişi rehin alınmıştır. 13 Ocak'ta, bir Ermeni Bakü'de iki Azerbaycanlıya baltayla saldırmış ve saldırıya uğrayanlardan biri ölürlen, diğeri ağır yaralanmıştır. Bu haberin, o sırada gerçekleşmekte olan büyük bir mitinge ulaşması üzerine karşı saldırı düzenlenmiş ve bu saldırı sırasında büyük çoğunluğu Ermeni olmak üzere toplam 34 kişi hayatını kaybetmiştir. Bu gelişmeleri bahane ederek Moskova yönetimi 19 Ocak 1990 tarihinde akşam saatlerinde olağanüstü hâl ilan etmiş, aynı saatlerde Kızıl Ordu Birlikleri havadan, karadan ve denizden Azerbaycan'a çıkarma yapmıştır.⁴⁴ Bakü'de asayışı korumak adına Kızıl Ordu birlikleri, içlerinde kadın ve çocukların da bulunduğu silahsız, sivil halkı katliama uğratmıştır. Birkaç gün içinde 137 kişi öldürülürken 700 kişi yaralanmış ve 800'den fazla kişi kanunsuz olarak tutuklanmıştır.⁴⁵ Fakat bunlar resmi rakamlardır ve öldürülenlerin sayısının daha fazla olduğu yönünde ciddi işaretler bulunmaktadır. Moskova'nın Bakü'ye ordu sokmasının gerçek nedeni Azerbaycan'da yükselen bağımsızlık hareketini bastırmaktı.

Bu arada Karabağ'da oluşturulan Ermeni çeteleri silahlandırılarak Ermenistan'ın ilerideki işgal planlarının gerçekleştirilmesine zemin hazırlanıyordu. 20 Kasım 1991 tarihinde feci bir olay gerçekleşmiştir. Azerbaycan hükümeti mensuplarını, adalet ve güvenlik yetkililerini, iki Rus generali, Kazak ve Rus gözlemcileri ve gazetecileri taşıyan helikopter Ermeniler tarafından düşürüldü.⁴⁶ Bu olay Azerbaycan tarafını birtakım kararlar almaya mecbur kıldı: Ermenistan'a giden demiryolu kapatıldı, Azerbaycan Yüksek Sovyeti 26 Kasım 1991 tarihli toplantısında Dağlık Karabağ'ın statüsünü ortadan kaldırdı ve ilçeleri (rayonları) doğrudan Bakü'ye bağladı.⁴⁷

7. Hocalı Soykırımı

Zamanla Ermenistan ve Azerbaycan'da arasında yaşanan çatışma, Ermeni işgal kuvvetlerinin Azerbaycan topraklarını işgal etmesi birçok faciaların yaşanmasına neden oldu. Bu savaş Karabağ'daki ayrılıkçı bir rejimin Azerbaycan devletine karşı başkaldırısının çok ötesinde idi. Azerbaycan'a karşı savaşan Rusya'nın doğrudan ve dolaylı yollardan desteklediği

⁴⁴ Araz Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel Sayısı, Cilt: 7, Sayı: 1, 2001, s. 401–402.

⁴⁵ Türkiye, 20 Ocak Katliamı'nı 1990'da resmen SSCB'nin bir iç meselesi olarak gördüğünü açıklasa da ve dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın "Onlar (Azerbaycanlılar) Şii, biz Sünni" sözleriyle karşılansa da, Türk kamuoyu ve Türk milleti katliama ciddi tepki göstermiş, Ankara, İstanbul ve diğer kentlerde SSCB'yi protesto eden ve Azerbaycan'ı destekleyen kalabalık gösteriler yapılmıştır. Nazim Cafersoy, Azerbaycan'da 20 Ocak 1990 Bakü Katliamı, <http://www.turksam.org/tr/all57.html> (erişim tarihi: 10.08.2014).

⁴⁶ Karabağ'ın Hocavend ilçesi Karakent köyü semasında düşürülmüş Azerbaycan helikopterinde dönemin İçişleri Bakanı Mehmed Esedov, Başsavcı İsmet Gayıbov, Devlet Sekreteri Tofiq İsmayılov, Yardımcısı Rafiq Memmedov, SSCB Yüksek Sovyeti vekilleri Veli Memmedov, Zülfü Hacıyev, Cumhurbaşkanlığı Sekreteryası Şube Müdürü Osman Mirzeyev, Şuşa Şehir Valisi Vagif Ceferov, Azerbaycan Devlet Televizyonu çalışanları, Dağlık Karabağ yönetiminden bazı yetkililer, Rusya ve Kazakistan'ın askeri gözlemcileri dâhil toplam 19 kişi hayatını kaybetmiştir.

⁴⁷ Dağlık Karabağ'm özerklik statüsünün kaldırıldığı kanunla Stepanakert, Mardakert, Martuni şehirlerinin tarihî adları iade edilerek sırasıyla Hankendi, Ağdere ve Hocavend olarak adlandırılırken, Esgeran ve Hadrut ilçeleri tasfiye edilmiştir. Kararın önemli maddelerinden biri Hocalı'ya yeni statü kazandırılmasıydı. Asgeran ilçesinin toprakları Hocalı'ya, Hadrut ilçesinin toprakları ise Hocavend'e katıldı. Hankendi ve Şuşa şehirleri ise doğrudan merkeze bağlandı. Azerbaycan Respublikasının Dağlık Qarabağ Muxtar Vilayətini ləğv etmək haqqında Azərbycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 26 noyabr 1991-ci il, № 279-XII.

Ermeni ordusu idi. Bu savaş Karabağ savaşı değil, Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı açtığı işgalci bir savaştı. İnsani felaketlerin yaşandığı, bir milyondan fazla yurttaşın kendi ülkesinde mülteci duruma düştüğü, ihtiyar, kadın, çocuk demeden sivil ahalinin topyekûn öldürüldüğü ve esir alındığı bu savaşın tarihe geçen en kanlı olayı Hocalı'da yaşanan soykırım olayı olmuştur.

Çatışmanın başından itibaren Ermenistan'ın hedefinde Hocalı'yı işgal etmek vardı. Aslında Ermeniler işgalden ziyade toplu bir katliam yaparak hem Azerbaycan'a gözdağı vermek hem de kendilerine engel oluşturan bu mntikadan kurtulmak istemişlerdir. Ermenistan'dan kovulmuş Azerbaycan Türklerinden 1.500 mülteci Hocalı'ya sığınırken, Özbekistan'dan kaçmış 465 Ahıska Türkü de Hocalı'ya yerleştirilmiştir. Hocalı'nın şehir statüsü alması ve kısa bir sürede nüfusunun 7.000'e ulaşması Ermenistan'ı rahatsız ediyordu. Ermeni tarafı Hocalılara yönelik tehdit mesajları yağdırırken büyük bir saldırının olacağına ilişkin söylentiler de dolaşmaktaydı. Hocalı'nın Azerbaycan açısından stratejik önemi büyüktü. Dağlık Karabağ'da bulunan tek havaalanı buradaydı. Dağlık Karabağ'ın siyasi merkezi olan Hankendi'nin elektrik hattı, Bakü-Hankendi demiryolu, Bakü-Şuşa karayolu Hocalı'dan geçmekteydi. Hocalı'yı ele geçirdikten sonra Şuşa'nın Ermeniler üzerindeki etkisi de azalacaktı. Ermeniler için ise Hankendi ve Ermeni nüfusunun çoğunlukta bulunduğu diğer yerlere rahat bir şekilde ulaşabilmek için Hocalı'yı ele geçirmek önemliydi.

Maalesef Azerbaycan hükümeti tarafından bu kadar büyük önem atfedilen bir mntikanın savunması, gereken düzeyde organize edilememiştir. Şehrin savunmasını organize eden yetkililerin Bakü'ye yazdıkları yakarış dolu mektuplar, saldırı öncesi durumun ne kadar vahim olduğunu göstermekteydi. 1991 yılı Ekim ayından itibaren Hocalı'ya tek ulaşım hava yoluyla sağlanıyordu. Buraya ise son helikopter 13 Şubat 1992'de gelmiştir. Savunma gücünün yemek, yakıt ve mermi stokları tükenmiştir ve dolayısıyla, şehir korumasız, elektriksiz, yakıtsız kalmıştır. Hocalı'nın işgali öncesi siyasi şartlar da Azerbaycan'ın aleyhindeydi. Karabağ sorununun meydana geldiği andan itibaren Ermenilerin yanında yer alan Moskova yönetimi Azerbaycan'ı, yeni oluşmuş Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)'ye çekme yönündeki baskılarını artırmıştır. 1991 yılının ağustos ayında Yanayev'in önderliğindeki bir grubun gerçekleştirdiği fakat başarısız olduğu darbe girişiminde Azerbaycan'daki Mütellibov iktidarı, darbecileri desteklemiştir. SSCB'nin tasfiyesine imza atan Boris Yeltsin de Gorbaçov sonrası dönemde Ermenileri desteklemeye devam etmiştir. Bunun yanı sıra Azerbaycan'ın dâhilindeki siyasi durum da iç açıcı değildi. Gittikçe tırmanan gerginlik Azerbaycan'ın zaten kırılğan savunma gücünü olumsuz etkiliyordu. Hocalı soykırımı böyle gergin bir ortamda gerçekleşti. 1992 yılının 25 Şubat akşamı saat 23.00'da Ermenistan ordusu askerleri, "Artsah Halk Kurtuluş Ordusu" adlı Dağlık Karabağ'ın silahlı Ermeni çeteleri ve SSCB'den kalma 366. alay Hocalı'ya saldırdılar. Önce 366. alayın top ateşleri ve tanklarının yardımıyla şehirdeki askeri mntikalar ve önemli noktalar dağıtıldı. Şehri koruyan Hocalılılar son kurşunlarına kadar savaşmaya devam etmiş, onlarca insan akşamdan sabaha kadar savaşarak ölmüştür. Şehrin giriş çıkış noktaları kapatılmış, daha sonra ise bir çıkış yolu bırakılmaya karar verilmiş, canlarını kurtarmaya çalışan insanlar bu yolla şehri terk etmek isterken Ermenilerin tuzağına düşürülerek vahşice katledilmişlerdir. Kayıplar dehşet vericiydi. 63 çocuk, 106 kadın ve 70'ten fazla yaşlı dahil olmak üzere toplam 613 sakin öldürülmüş, toplam 487 kişi ağır yaralanmıştır. 1275 kişi ise rehin alınmış ve 150 kişi ise kaybolmuştur. Cesetler üzerinde yapılan incelemelerde cesetlerin birçoğunun yakıldığı, gözlerinin oyulduğu, başları kesildiği görülmüştür. Rehin alınanlar akıl ermeyen işkencelere, hakaretlere maruz kalmışlardır. Bu rehinlerden 1.165'i sonradan Ermenilerin elinden kurtarılmıştır. Geriye kalan 110 kişiyle (68'i kadın, 26'sı çocuktur) ilgili hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Hocalı soykırımı sırasında yedi aile bütün fertleriyle yok edilmiş, 27 ailenin ise sadece bir ferdi hayatta kalabilmiştir. 230 ailede baba veya

anne ölmüştür. 200 kişinin ayağı soğuktan donmuş, kangren olduğu ve tedavisi mümkün olmadığı için kesilmiştir.⁴⁸

Olay yerine gelerek ilk çekimleri yapan, sonradan Ermeniler tarafından şehit edilen Azerbaycan Milli Kahramanı televizyon muhabiri Çingiz Mustafayev Hocalı Katliamını şöyle anlatmaktadır: “...Yüzlerce insan cenazesi... Çoğu, yakın mesafeden kafası taranarak öldürülmüş 2 yaşından 15 yaşma kadar olan çocuk, kadın ve ihtiyar cesetleri... Cesetlerin durumundan da anlaşılıyor ki onlardan herhangi biri karşı koyamamış, kaçmaya yeltenmemiş. Onlar, Ermeniler tarafından son derece soğukkanlılıkla, vahşilikle katledilmişler... Soykırımın yapılmış olduğu ve onun izlerini taşıyan yere iki askeri helikopterle 28 Şubat'ta ilk olarak biz geldik. Biz daha havada iken 500 metre civarındaki alanın insan cesetleriyle örtülmüş olduğunun şahidi olduk... Helikopterden iner inmez atışma başladı. Yanımızda bulunan polisler toplam dört cenazeyi helikoptere koyabildiler... Gördüğümüz manzara insanı delirtiyordu. Bir türlü kendimize gelemiyorduk. Martın 2'sinde yabancı gazetecilerle o yere geldiğimizde tekrar aynı durumla karşılaştık; ama cenazeler daha kötü hale salınmış, Ermeniler tarafından onlara hakaret edilmişti. Anlaşılan, Ermeni cellatları her gün bu vahşilikleri tekrarlamaktan zevk alıyorlardı.”⁴⁹

Bu facia sırasında Hocalı'da bulunan “Moskovskie Novosti” (Moskova Haberleri) gazetesinin muhabiri Yuri Pompeyev gördüklerini bir cümle ile şöyle özetler: “Hocalı'da, sadece cesetler kalmıştı” Sunday Times gazetesi (Londra, 1 Mart 1992), Times gazetesi (Londra, 4 Mart 1992), Financial Times gazetesi (Londra, 9 Mart 1992), İzvestiya gazetesi (Moskova, 4 Mart 1992, 13 Mart 1992), Le Monde gazetesi (Paris 14 Mart 1992), BBC Morning News (3 Mart 1992, saat 07.37) gibi basın organları, gazeteciler ve olaylara tanıklık etmiş birçok asker ve subayın daha sonra anlattıkları Hocalı'da yaşanan vahşetin bir insanlık dışı eylem olduğunu gözler önüne sermektedirler. Ağdam şehrine kamyonlarca insan cesedi getirilmekteydi. Pascal Privat ve Steve Le Vine tarafından hazırlanan haberde şöyle denmektedir: “Azerbaycan yine bir morgun mahzeni gibiydi; bir caminin arkasına geçici olarak kurulmuş morga sürüklenerek getirilmiş düzinelerce ceset ve yas tutan mülteciler... Bunlar 25 ve 26 Şubat tarihlerinde Ermeni kuvvetleri tarafından istila edilen Yukarı Karabağ bölgesindeki Hocalı köyündeki Azerbaycanlılardı. İnsanların çoğu kaçmaya çalışırken yakın mesafeden vurulmuştu, bazılarının yüzleri paramparça idi, kafa derileri yüzülmüştü.” Başka bir gazeteci, Rusyalı savaş muhabiri Yuri Romanov Hocalı'da gördüğü vahşet sahnelerini anlatan bir kitabında, Ermeniler tarafından altı yaşındaki bir kızın gözlerinde sigara söndürülerek kör edildiğini yazıyordu.

Öldürülmüş insanların kafa derilerinin yüzülmesi, azalarının kesilmesi, öldürülmüş bebek ve çocukların gözlerinin tornavida vb. araçlarla oyulup çıkarılması, hamile kadınların karnı yarılarak çocuklarının dışarı çıkarılması, insanların diri diri toprağa gömülmesi, yakılması Hocalı soykırımının sıradan, alışılmış sahneleridir. Soykırım mağdurlarının anlattıkları da tüyler ürperticidir. Esir alınmış mağdurlardan Seriyeye Talibova başlarından geçenleri şöyle anlatmaktadır: “Ermeniler bizi bir Ermeni mezarlığına getirdiler. Ahıska Türklerinden dört genci ve üç Azerbaycan Türk'ünü bir zamanlar Türkiye Türkleriyle savaşmış bir Ermeni'nin mezarı üstünde kurban kestiler. Ermeni askerleri ve eşkıyaları, çocukları, anne ve babalarının gözleri önünde işkence ile öldürdüler. Sonra cesetleri kepçe ile dereye döktüler. Bununla da yetinmeyen Ermeniler, iki genci getirdiler ve onların gözlerini tornavida ile deldiler”. Valeh Hüseyinov adlı soykırım mağduru ise şöyle demektedir: “Esir düştüm. Bütün esirlere işkenceler yaptılar. Benim bütün tırnaklarımı söktüler, parmaklarımı kırdılar, dişlerimin hepsini kerpetenle çektiler. Amcamı, çocuklarını, bütün neslini öldürdüler, vahşicesine işkencelerle. Ermeniler yakaladıkları insanların başını kesip, Türk' diyerek alay ediyorlardı.”⁵⁰

⁴⁸ Bu altbölümdeki sayısal veriler Azerbaycan'ın resmî devlet kurumlarının belgelerinden derlenmiştir

⁴⁹ Chinghiz Mustafayev, <http://www.khojaly.org.az/Lhtml> (erişim tarihi: 10.08.2014).

⁵⁰ Tanık ifadeleri Azerbaycan'ın resmî devlet kurumlarının belgelerinden derlenmiştir.

Dönemin Ermenistan Savunma Bakanı, Ermenistan'ın bugünkü Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan, Hocalı soykırımıyla ilgili bir gazetecinin sorusuna şu yanıtı vermiştir: “Hocalı’ya kadar Azerbaycanlılar bizim sivillere saldırmayacağımızı düşünüyordu, fakat Hocalı’da biz bu stereotipi kırdık.”⁵¹

Bu olay 9 Aralık 1948 tarihinde BM tarafından kabul edilen ve 12 Ocak 1951 tarihinde yürürlüğe giren BM'nin “Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşmesi” 2. Maddesinde yer alan “milli, etnik, irki veya dini bir grubu kısmen veya tamamen imha etme” biçiminde tanımlanan jenosit/soykırım kavramı ile tamamen örtüşmektedir. Ne yazık ki, görünen o ki günümüzde bir olayın soykırım olarak tanınması için hukukilikten ziyade tarafların siyasi çıkarlarının örtüşmesi gerekmektedir. Nitekim dünya kamuoyunda oluşan “Soykırımı Ermeniler değil Türkler yaptı” algısı da bu gerçeğin sonucudur. Irkçı Ermenilerin etnik temizleme, soykırımcı ve yayılmacı davranışları, engellenmemesi durumunda daha da ileriye gidecektir. 1918 yılında Azerbaycan toprakları üzerinde 9.000 km’lik bir alanda kurulmuş Ermenistan’ın yüzölçümü, günümüzde 29.000 km’e ulaşmıştır. Bununla yetinmeyen Ermenistan, işgal ettiği Azerbaycan topraklarını sınırları içine katarak daha da genişlemek istemektedir.

Sonuç: Çözüm Var mı?

Hocalı soykırımından sonra Azerbaycan’ın Karabağ ve çevresindeki diğer bölgeleri 8 Mayıs’ta Şuşa, 18 Mayıs’ta Laçın, 2 Ekim’de Hocavend, 2 Nisan 1993’te Kelbecer, 17 Haziranda Ağdere, 23 Temmuzda Ağdam, 23 Ağustosta Cebrayl ve Fuzuli, 31 Ağustosta Kubadlı, 29 Ekim’de Zengilan bölgeleri Ermenistan tarafından işgal edilmiştir. Bugün Dağlık Karabağ çevresindeki yedi ilçe dahil Azerbaycan topraklarının %20’si Ermenistan ordusunun işgali altındadır. Bir buçuk milyon Azerbaycanlı, Ermenistan ve Azerbaycan’ın işgal edilmiş bölgelerinden kovulmuş, 20 binden fazla Azerbaycanlı katledilmiş, 50 binden fazla kişi sakat kalmış, dört binden fazla kişi kayıp, esir veya rehin alınmış, 877 şehir, köy ve kasaba yağmalanmış, dağıtılmış ve yakılıp yıkılmıştır. İşkence ve insanlık dışı muameleler, esir alınmış Azerbaycan vatandaşları üzerinde de devam ettirilmiştir. Bugüne kadar buldukları yerle ilgili hiçbir bilgi alınamayan 4.800 kişinin 3.823’ü asker, 54’ü çocuk, 321’i kadın, 409’u ihtiyardır. Bugüne dek esir ve rehinelere 1.370 kişi iade edilmiştir. Onların 169’u çocuk, 338’i kadın ve 286’sı ihtiyardır. Esirlikten kurtulmuş kişilerin ifadeleri ve iade edilmiş cesetler üzerinde yapılan incelemeler; onlara karşı insanlık dışı muamele yapıldığını, iç organlarının çıkarıldığını, üzerlerinde deneyler ve akıl almaz işkenceler yapıldığını ve toplu şekilde katledildiğini göstermektedir.⁵²

Azerbaycan topraklarına karşı Ermenistan tarafından işgal politikasının başlamasından itibaren Azerbaycan yalnızlık içine itilmişti. Bu kadar somut delil, belge ve bilgi ortadayken, dünya kamuoyu ve uluslararası kuruluşlar hâlâ Ermeniler konusunda taraflı bir tutum sergilemeye devam etmektedirler. Sorunun diplomatik yollardan çözümü ile ilgili geliştirilen girişimler başarılı olmamaktadır. 1994 yılında Ermenistan’la ateşkes imzalayan Haydar Aliyev, ateşkesin ardından dünyanın büyük petrol şirketleriyle anlaşmalar yaptığında Karabağ sorununda bir dönüm noktası yaşanacağını düşünmüştür. Aliyev’e göre bu şirketlerin Azerbaycan petrol sanayisine yaptıkları yatırımlar bölgedeki istikrarın korunması için bir neden oluşturacaktı. Gerçekten de bu yatırımların yapılması bölgedeki istikrarın korunması açısından önemli olmuştur. Fakat Azerbaycan topraklarının işgalinin sona erdirilmesi açısından güçler

⁵¹ Ходжалинская резня, <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/56657> (erişim tarihi: 10.08.2014).

⁵² Bakıda “Cənubi Qafqazda köçkün düşmüş əhali” mövzusunda Beynəlxalq seminar keçirilmişdir, <http://www.mns.gov.az/az/news/91.html> (erişim tarihi: 10.08.2014).

dengeinde herhangi bir değişiklik meydana gelmesine neden olmamıştır.⁵³ Bugün de devam eden ateşkes rejimi Azerbaycan tarafı açısından herhangi bir avantaj sağlamamaktadır. Süresiz ateşkes rejiminin Ermenistan'dan daha fazla Azerbaycan'ın zararına olduğu açıktır. AGİT Minsk Grubu'nun 1992 yılından bu yana gerçekleştirdiği faaliyetler, sorunun barışçıl yoldan çözümü açısından hiçbir sonuç vermemektedir. BM'nin, soruna ilişkin dört kararı (822, 853, 874, 884 sayılı kararlar)⁴⁴ ise kâğıt üzerinde kalmıştır. Uluslararası hukuk, ilke ve normları Azerbaycan'dan yana olmasına rağmen işgal konusunda herhangi bir somut adım atılmamıştır. Bilakis, 1994 yılında Budapeşte Zirvesi'nde Karabağ'daki ayrılıkçı rejimin barış görüşmelerinde taraf olarak tanınmasına çalışılmıştır. Lizbon Zirvesi'nde (1996) Dağlık Karabağ'daki ayrılıkçılara kendi kaderlerini belirleme hakkı tanınmak istenmiş⁵⁴ ve işgalci devlete karşı herhangi bir yaptırım öngörülmemiştir. 2005 yılının ocak ayında Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi Genel Kurulu tarafından "Ermenistan'ın Azerbaycan Topraklarını İşgal Ettiğine Dair" yeni bir karar çıkmıştır. Söz konusu karar ile Azerbaycan yönetiminin haklı davası, bir uluslararası kuruluş tarafından teyit edilmiş olsa da bu karar bir anlamda Azerbaycan kamuoyunu teselli etmeyi amaçlayan bir belge olarak kalmıştır. Çünkü kararın yaptırım gücü olmadığı gibi çözüm için herhangi bir eylem planı da sunmamaktadır.⁵⁵ Ermenistan yöneticileri her ne kadar işgal meselesini Karabağ'daki Ermeni toplumunun kendi kaderini belirleme hakkı olarak sunmaya çalışsalar da resmi konuşmalarında Karabağ'ın Azerbaycan sınırları içinde kalmasının mümkün olmadığını altını çizmektedirler. Ermenistan Parlamentosunun 1 Aralık 1991 tarihli Karabağ'ın Ermenistan'la birleştirilmesine dair kararı hâlâ yürürlüktedir. Bunun yanı sıra, Karabağ zaten Ermenistan'la fiilen bütünleşmiş durumdadır. Karabağ'daki Ermeni nüfusu Ermenistan vatandaşlarıyla eşit haklar kullanmakta olup Ermenistan'ın ekonomik ve sosyal kalkınma planları, mali işlemleri, hizmet sektörleri Karabağ'la bütünleşmiş durumdadır. Karabağ dışındaki ilçelerin (rayonların) işgal altında tutulması muhtemel bir barış anlaşması sırasında Ermenistan'ın pazarlık gücünü artırma ve bu ilçelerden çıkarak Karabağ'ın dokunulmazlığını güvence altına alma amacını taşımaktadır. Dolayısıyla, Ermenilerin bugün veya yarın Azerbaycan'ın işgal edilmiş topraklarından barışçıl yolla çekilmeleri imkânsızdır. Her ne kadar "gerçekçilikten uzak" olduğu söylene de Azerbaycan'ın bir asken müdahale yapmadan topraklarını kurtarması imkânsızdır. Azerbaycan'ın askeri gücünü hissetmeyen Ermenistan hiçbir zaman barış görüşmeleri masasına oturmayacaktır. BM kararları, AGİT'in barış süreci, Rusya, Fransa, İran ve diğer devletlerin "arabuluculuk inisiyatifleri" Azerbaycan'ı oyalamaktan başka bir işe yaramamıştır. AGİT'in devamlı olarak "sorunun çözümü Ermenistan ve Azerbaycan'ın elinde olup, karşılıklı taviz vermekle mümkündür" gibi açıklamaları sorunun masa başında çözülemeyeceğini göstermektedir. Ermenistan tarafı Azerbaycan'ın, toprak bütünlüğü çerçevesinde önerdiği hiçbir teklife yakın durmamaktadır. Buna göre de iyi planlanmış bir askeri müdahaleyle, Ermenistan'ın işgal etmiş olduğu topraklar geri alınarak, BM ve AGİT Minsk Grubu gibi uluslararası kuruluşların arabuluculuğunda masa başında bir çözüm gerçekleşebilir.⁵⁶

Azerbaycan topraklarının işgalini, yukarıda da bahsettiğimizi üzere, sadece Kafkasya'da Ermeni genişleme politikasının bir uzantısı olarak yanlış olacaktır. Kafkasya'da

⁵³ Насиб Насибли, "Реалистический подход к Карабахской проблеме". *Карабах вчера, сегодня и завтра*, Часть 1, Баку, 2009. Kitabın elektronik versiyonu için bkz, <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/articles/artcl 15-26.php> (erişim tarihi: 10.08.2014).

⁵⁴ Акиф Наги, "О необходимости военного пути", *Карабах вчера, сегодня и завтра*, Часть 1, Баку 2009; Kitabın elektronik versiyonu: <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/articles/artcl 15-5.php> (erişim tarihi: 10.08.2014).

⁵⁵ Şenol Kantarcı, "Karabağ Sorunu Diplomasi ile Çözülemez: Askeri Müdahale Şart", <http://www.senolkantarci.com.tr/?p=70> (erişim tarihi: 22.06.2015).

⁵⁶ Şenol Kantarcı, "Karabağ Sorunu Diplomasi ile Çözülemez: Askeri Müdahale Şart", <http://www.senolkantarci.com.tr/?p=70> (erişim tarihi: 22.06.2015).

Ermeni devletinin kurulması Ermenilerin “ulusal dava”larının sadece bir aşamasının gerçekleşmesidir. Ermenistan’ın hedefinde gerek ideolojik gerekse resmi doktrin anlamında olsun, Anadolu’dan toprak koparmak, işgal ettiği toprakları da buraya katarak “Büyük Ermenistan” hayalini gerçekleştirmek duruyor. Günümüz şartlarında bunun mümkün olmadığı görülse de Ermeni ideolojisinde bir hedef olarak kalmakta ve ileri tarihlere ertelenmiş bir ülkü olarak yaşamaktadır. Küçük bir Ermenistan’ın bunu yapabilecek güçte olmadığını söyleyerek rehavete kapılmak veya sürekli tavizde bulunarak Ermenistan’ı yatıştırmak politikası yanlış olmakla birlikte, çoğu zaman telafisi zor olan sonuçlar da doğurabilmektedir. Anadolu’da hiçbir zaman çoğunluk olmamış Ermeni toplumuyla “hoşgörü ve iyi komşuluk ilişkileri kurmak” adına Türkiye’nin doğusunda hayali bir Ermenistan mirasının varlığı doğrulanmaya çalışılmaktadır. Ermenistan konusunda böyle bir politika sergilemek zihniyet bunalımından başka bir şey değildir. Ermeni meselesi Azerbaycan ve Türkiye açısından, aynı zamanda Türk Birliği açısından ortak ve tek sorundur ve bu birlik ve birlikteliği engellemeye yönelik bir projedir. Zaman ve mekân farkı olgusu bu gerçekliği ortadan kaldırmamaktadır.

Kaynakça

- Akgündüz Ahmet, “Ermeni Meselesine Yaklaşım Hatalarımız; Tehcir ve Soykırım Kavramları Işığında 1915 Tarihli Kararnâme”, *Yeni Türkiye. Ermeni Meselesi Özel Sayısı 4*: Sayı 63, s. 2804 vd. Ermeni sorunuyla ilgili son yıllarda geliştirilmiş erişime açık bir elektronik kütüphane için bkz: <http://haypedia.com/E-Kutuphane> (erişim tarihi: 10.08.2014).
- Байбуртян Ваган, *Армянская колония Новой Джусульфы в XVII веке*. АН Арм. ССР. Сектор востоковедения. Изд-во АН Арм. ССР, Ереван 1969.
- Arzumanlı Vaqif, Mustafa Nazim, *Tarixin qara səhifələri: deportasiya, soyqırım, qaçqınlıq*, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Milli Münasibətlər İnstitutu, Qartal, Bakı 1998.
- Mehmetov İsmail, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, Ötüken, İstanbul 2009.
- Attar Aygün, “Karabağ Sorunu ve Çözüm Arayışları”, *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri I* (22-24 Ekim 2003), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005. <http://politika.dumlupinar.edu.tr/attar/3.doc>, (erişim tarihi: 10.08.2014).
- Николай Шавров, *Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам*. Санкт-Петербург, 1911.
- Юнусов Ариф, “Этнические и миграционные процессы в постсоветском Азербайджане”, *Материалы конференции «Проблемы миграции и опыт ее регулирования в полиэтничном Кавказском регионе»*, <http://chairs.stavsu.ru/geo/Conference/c1-67.htm> (erişim tarihi: 10.08.2014).
- Azərbaycan tarixi*, Dördüncü cild, Elm, Bakı 2000.
- Ализаде Захида, “Национально-колониальная политика царского правительства на Центральном Кавказе”, *Кавказ & глобализация. Журнал социально-политических и экономических исследований*, Том 1 (5), 2007 г., http://www.ca-c.org/c-g/2007/journal_rus/c-g-4/14.shtml (erişim tarihi: 10.08.2014).
- Баберовски Йорг, *Враг есть везде: Сталинизм на Кавказе*, РОССПЭН, Москва 2010.
- Asker Ali, “Nogay Toplumı: Siyasal Bölünmüşlüğün Etnik Bütünlüğü Tahribi”, *Tehlikedeki Diller*, Sayı:2, Cilt:2, Yaz 2013, <http://dergi.tehlikedekidiller.com/index.php/TDD/article/viewFile/78/44>, (erişim tarihi: 10.08.2014).
- Ordubadî Memmet Said, *Qanlı sənələr*, Səda mətbəəsi, Bakı 1911.
- Mir Möhsün Nəvvab, *1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası*, “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı 1993.
- Rüstemova Tohid Solmaz. “Bakü’de ‘1918 Mart Soykırımı’- Ermenilerin Azerbaycanlılara Karşı Toprak İddialarının Yeni Bir Boyutu”, *Yeni Türkiye*, 2014, Sayı: 6.

- Amanoğlu Ebulfez, “Bakü’de (Mart 1918) Ermenilerin Türettikleri Soykırım ve Edebiyattaki Yansımaları”, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-60/bakude-mart-1918-ermenilerin-turettikleri-soykirim-ve-edebiyattaki-yansimalari> (erişim tarihi: 10.08.2014).
- İsgəndərov Anar, “Erməni-daşnak birləşmələrinin türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımları”, *Azərbaycan müəllimi*, 30 Mart 2012.
- Arzumanlı Vaqif, Həbiboglu Vəli, Muxtarov Kamil. *1918-ci il qırğınları*, Öyrətmən, Bakı 1995.
- Zülfüqarlı Məhərrəm, *Şamaxı soyqırımı*, AVCİYA. Bakı 2011.
- Qəniyev Seyfəddin, *1918-ci il Şamaxı soyqırımı*, Nurlan mətbəəsi, Bakı 2003.
- Nəbiyev Azad, “Quba soyqırımı, yaxud ruhların kəsilməyən fəryadı”, *Azərbaycan*, 23.04.2005.
- Taşkıran Cemalettin, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Genelkurmay Yayınevi, Ankara 1995.
- Aslanlı Araz, “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu”, *Avrasya Dosyası*, Azərbaycan Özel Sayısı, Cilt: 7, Sayı: 1, 2001.
- Исмаилов Эльдар, “Карабахский узел: в ретроспективной перспективной призме”, *Карабах вчера, сегодня и завтра*, Часть 1, Материалы научно-практических конференций по теме “Карабах вчера, сегодня и завтра”. Баку, 2009. <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/articles/artcl15-46.php> (erişim tarihi: 10.08.2014).
- Гасанлы Джамил, *СССР- Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939-1953)*, Центр Пропаганды, Москва 2008.
- Mustafa Nazim, “1948-1953-cü illər deportasiyasının bəzi məqamları”, *Xalq qəzeti*, 7 Ocak 2009.
- Həsənli Cəmil, *Azərbaycanda milli məsələ: siyasi rəhbərlik və ziyalılar (1954-1959)*, Adiloğlu Nəşriyyatı, Bakı 2008.
- Мусаева Тамилла, “Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле”, <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/istoch/is013-1.php> (erişim tarihi: 10.08.2014).
- Aslanlı Araz, “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu”, *Avrasya Dosyası*, Azərbaycan Özel Sayısı, Cilt: 7, Sayı: 1, 2001.
- Cafersoy Nazim, “Azərbaycan’da 20 Ocak 1990 Bakü Katliamı”, <http://www.turksam.org/tr/all57.html> (erişim tarihi: 10.08.2014).
- Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini ləğv etmək haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 26 noyabr 1991-ci il, № 279-XII.
- Mustafayev Chinghiz, <http://www.khojaly.org.az/Lhtml> (erişim tarihi: 10.08.2014).
- Ходжалинская резня, <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/56657> (erişim tarihi: 10.08.2013).
- Bakıda “Cənubi Qafqazda köçkün düşmüş əhali” mövzusunda Beynəlxalq seminar keçirilmişdir, <http://www.mns.gov.az/az/news/91.html>, (erişim tarihi: 10.08.2014).
- Насибли Насиб, “Реалистический подход к Карабахской проблеме”, *Карабах вчера, сегодня и завтра*, Часть 1, Баку, 2009. Kitabın elektronik versiyonu için bkz, <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/articles/artcl15-26.php>, (erişim tarihi: 10.08.2014).
- Наги Акиф, “О необходимости военного пути”, *Карабах вчера, сегодня и завтра*, Часть 1, Баку 2009; Kitabın elektronik versiyonu: <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/articles/artcl15-5.php>. (erişim tarihi: 10.08.2014)
- Kantarci Şenol, “Karabağ Sorunu Diplomasi ile Çözülemez: Askeri Müdahale Şart”, <http://www.senolkantarci.com.tr/?p=70> (erişim tarihi: 22.06.2015).